

Βύρων Κοτζαμάνης

Η ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1940-50 ΚΑΙ Η ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ
ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΧΑΡΤΗ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Πρώτη προσέγγιση

«...Εμείς βρεθήκαμε να μεγαλώνουμε μέσα σ' έναν κόσμο που σκόρπιζε, φοβισμένους, οργισμένους, όπως έβγαине από τον εμφύλιο πόλεμο. Από πουθενά δεν είχαμε να πιστούμε, πουθενά δεν είχαμε να πάμε, δεν μπορούσαμε να βρούμε ο ένας τον άλλο. Και πράξη καμία δεν ξέραμε — ο καθένας ήξερε την υπερβολή του μονάχα. Η καταραμένη γενιά μας, που λες εσύ — ορφανά παιδιά της άλλης, της σφαγμένης γενιάς...»

Δ. ΧΑΤΖΗΣ, *Το διπλό βιβλίο*

Καταστροφές και διαρπαγή αγαθών, διατάραξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων, υποσιτισμός, εκτοπίσεις και σημαντικές απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, που προκαλούν η μερική προσάρτηση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης στη Βουλγαρία, καθώς και των νησιών του Ιονίου στην Ιταλία, και η κατοχή της υπόλοιπης Ελλάδας σημαδεύουν το πρώτο μισό της δεκαετίας του '40.¹

Η αγροτική και βιομηχανική παραγωγή πλήττονται βαρύτερα: ειδικότερα, οι καλλιέργειες καταστρέφονται όχι μόνο από τη διέλευση στρατιωτικών αγχημάτων, αλλά και από την έλλειψη εμπλουτισμού της γης λόγω ανυπαρξίας λιπασμάτων και μέσων καλλιέργειας, και ταυτόχρονα από τη μερική έως

1. Αν αθροισθεί ο αριθμός των νεκρών στους τόπους εξορίας με αυτούς που πέθαναν από βίαιο θάνατο και από την πείνα, και συνυπολογιστούν οι απώλειες λόγω της εύλογης υπογεννητικότητας, συμπεραίνεται ότι κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ο πληθυσμός της Ελλάδας «μειώθηκε» κατά 600.000 με 700.000 άτομα (εκτίμηση πληθυσμού το 1947: 7.356.000).

ολική εξάρθρωση του οδικού δικτύου της χώρας. Τα αρδευτικά έργα βρίσκονται σε άθλια κατάσταση, πολλά χωριά και κοινοπόλεις καταστρέφονται εν μέρει ή εξ ολοκλήρου και ο ντόπιος πληθυσμός υποχρεώνεται επανειλημμένα να εγκαταλείψει τις εστίες του. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ενάμιση χρόνο μετά την απελευθέρωση (το 1946), και παρά την ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής, αυτή δεν επαρκεί ακόμη για τις ανάγκες της χώρας και παραμένει σε επίπεδα χαμηλότερα από τα προπολεμικά.

Ο εμφύλιος πόλεμος που ακολουθεί, ολοκληρώνει την καταστροφή και παρατείνει τις επιζήμιες συνέπειες της κατοχής, κυρίως στις βόρειες και ορεινές περιοχές της χώρας. Έτσι, στις περιοχές που επλήγησαν άμεσα ή έμμεσα από τις πολεμικές επιχειρήσεις, οι καλλιέργειες εγκαταλείπονται και μέρος του αγροτικού πληθυσμού συγκεντρώνεται σε μικρά, κυρίως αστικά και ημιαστικά, κέντρα για να εξασφαλίσει την επιβίωσή του. Η αγροτική παραγωγή, κύρια πηγή εισροής συναλλάγματος στη χώρα —αφού χάρη στα λεγόμενα «προϊόντα πολυτελείας» (καπνός, σταφίδες, ελιές, λάδι και φρέσκα φρούτα) καλύπτονται προπολεμικά τα τρία τέταρτα της συνολικής αξίας εξαγωγών της χώρας και το 60-70% του συνολικού όγκου τους— πλήττεται ακόμη μια φορά. Ο όγκος και η αξία των εξαγόμενων προϊόντων περιορίζεται στο 25% του συνόλου των εξαγωγών, από το 1947 έως το 1949.

Την ίδια περίοδο, η χώρα δέχεται μια σημαντική εξωτερική «βοήθεια», για την επιβίωση του πληθυσμού και την εξασφάλιση της άμυνας του «ελεύθερου κόσμου». Η Μεγάλη Βρετανία, αδιαμφισβήτητη προστάτιδα δύναμη ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, σπεύδει πρώτη να την παράσχει «αφιλοκερδώς»: το ύψος της έφτασε στα 220,3 εκατομμύρια δολάρια, τα οποία κατενεμήθηκαν ως εξής: για στρατιωτική βοήθεια 152 εκατομμύρια, για αστικές παροχές 28 εκατομμύρια, και τέλος για τη σταθεροποίηση του εθνικού μας νομίσματος (το Μάιο του 1945 το 70% της συνολικής κυκλοφορίας του ήταν άνευ αντικρίσματος) ένα δάνειο 40,3 εκατομμυρίων. Μετά την πρώτη αυτή βρετανική βοήθεια, ακολουθεί η περίφημη βοήθεια της UNRRA — οργανισμός που ιδρύεται το 1943 με πρόταση του προέδρου Ρούσβελτ: από το 1945 ως το 1946 παρέχει επιπλέον βοήθεια στην Ελλάδα της τάξεως των 415 εκατομμυρίων δολαρίων, τα οποία κατανέμονται για την κάλυψη των αναγκών σε καταναλωτικά αγαθά, πρώτες ύλες και μέσα παραγωγής, σε αναλογίες 72,3%, 8,4% και 19,2% αντίστοιχα. Αλλά και αυτά τα ποσά, που αποσκοπούν στην κάλυψη των άμεσων αναγκών επιβίωσης του πληθυσμού, δίνονται την εποχή που η χώρα αρχίζει να βυθίζεται στην εμφύλια διαμάχη, σε μια κρίσιμη περίοδο, και δεν επαρκούν —δεν στοχεύουν άλλωστε— για την οικονομική ανάκαμψή της. Έτσι, οι διαδοχικές κυβερνήσεις της περιόδου 1946-47 θα στραφούν εξ ολοκλήρου στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι οποίες δεσμεύονται να εξασφαλίσουν «την αποφυγή της οικονομικής κρίσης, την εθνική ανα-

συγκρότηση και την αποκατάσταση της κοινωνικής ειρήνης».²

Το τελευταίο αυτό σημείο επικεντρώνει βασικά την προσοχή και τις προσπάθειές τους: έτσι, ενώ αρχικά η προβλεπόμενη βοήθεια ανέρχεται σε σχεδόν 300 εκατομμύρια δολάρια (149 εκατομμύρια για στρατιωτική και 146,5 εκατομμύρια για οικονομική βοήθεια, τα υπόλοιπα προοριζόμενα για δαπάνες διοικητικής διεκπεραίωσης), το ύψος της τελικά ανήλθε στα 648 εκατομμύρια, εκ των οποίων το 82% του συνόλου (529 εκατομμύρια) διατέθηκαν αποκλειστικά για στρατιωτικές δαπάνες. Ειδική αποστολή —η AMAG— εγκιβρίσσεται με στόχο την «εξασφάλιση της βεβαιότητας ότι η βοήθεια προς την Ελλάδα θα χρησιμοποιηθεί πράγματι για την οικονομική ενίσχυση και αυτάρκεια της χώρας, καθώς και για την εξυγίανση της Δημόσιας Διοίκησης», ενώ για την καλύτερη επίτευξη του σκοπού αυτού, «εμπειρογνώμονες» της αποστολής περιβάλλονται με επαυξημένες εξουσίες εποπτείας και ελέγχου των ελληνικών κρατικών υπηρεσιών (εξωτερικού εμπορίου, εθνικής άμυνας, συναλλαγματικής πολιτικής, οικονομικής πολιτικής και επισιτισμού...)³

Παρά ταύτα, η «αφιλοκερδής» βοήθεια των βρετανών και αμερικανών συμμάχων περιορίστηκε ως το τέλος του 1948 αποκλειστικά στην εκτέλεση έργων που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο διευκολύνουν την επικράτηση των φιλομοναρχικών δυνάμεων επί του αριστερού επαναστατικού κινήματος. Έτσι, η πραγματοποίηση του μεγαλόπνοου σχεδίου μακρόχρονης οικονομικής ανάκαμψης της χώρας, παραπέμπεται στις ελληνικές καλένδες. Ο πόλεμος ενάντια στις δημοκρατικές-αντιμοναρχικές δυνάμεις απορροφά «όλη την προσοχήν του έθνους», αφήνοντας ελάχιστους πόρους για την οικονομική ανόρθωση και ανάπτυξη, έργο το οποίο τίθεται εκ νέου επί τάπητος στα τέλη του 1949, με την ίδρυση της ECA (Economic Cooperation Administration — Διεύθυνση Οικονομικής Συνεργασίας) μέσα στα πλαίσια εφαρμογής του Σχεδίου Μάρσαλ (1949-1952).

Η ΑΜΦΙΛΕΓΟΜΕΝΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ (1940-1950) ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Είναι σημαντικό να σταθούμε στα γεγονότα αυτής της ταραγμένης περιόδου, που καθόρισαν το πολιτικό μέλλον της χώρας, αλλά και επέδρασαν αποφασισ-

2. Σύμφωνα αμερικανικής βοήθειας προς την Ελλάδα, της 20ής Ιουνίου 1947 —βλ. Παράρτημα II— στο INSEE (1952), σ. 293-295.

3. Το ίδιο, σ. 294.

στικά στην ανάπτυξη του εξωτερικού και εσωτερικού μεταναστευτικού ρεύματος της επόμενης δεκαπενταετίας (1950-65), γεγονός που επηρέασαν κυρίως τον αγροτικό κόσμο της χώρας: ο πληθυσμός της αγροτικής Ελλάδας συμμετείχε ενεργά στους αγώνες αυτής της περιόδου, ενισχύοντας συνεχώς τη βάση της αντίστασης — αρχικά ενάντια στους κατακτητές και στη συνέχεια ενάντια στην αγγλοαμερικανική επέμβαση· αυτός κυρίως υπέστη τις συνέπειες της ήττας (το 1949) και της περιόδου των διώξεων (1950 με 1960). Δεν θα σταθούμε ιδιαίτερα στα βαθύτερα αίτια που προκάλεσαν την ενεργό συμμετοχή των μικρομεσαίων αγροτικών στρωμάτων στους αγώνες αυτής της περιόδου. Θα αναφέρουμε μόνο δύο στοιχεία που κατά τη γνώμη μας έπαιξαν σημαντικό ρόλο.

α) Η ιδιόμορφη γεωραξική κατανομή του πληθυσμού —επακόλουθο μιας ανάπτυξης που ποτέ δεν ολοκληρώθηκε— χαρακτηρίζει ακόμη την Ελλάδα της δεκαετίας του '40⁴ και διευκολύνει ιδιαίτερα την ένοπλη πάλη ενάντια στον κατακτητή, επιδρώντας καταλυτικά στην τακτική που ακολούθησαν οι δυνάμεις της αντίστασης.

β) Η συντριπτική πλειονότητα του αγροτικού πληθυσμού συμμετέχει και αναγνωρίζεται στα προγράμματα και στους στόχους των αντιστασιακών οργανώσεων και δημοκρατικών αριστερών οργανώσεων (ΕΑΜ, ΠΕΕΑ, Δ.Σ.) ως το τέλος του 1946 και τις αρχές του 1947.⁵

Η μαζική αυτή συμμετοχή είχε όμως σοβαρές επιπτώσεις: οι αναγκαστικές μετακινήσεις και η έντονη κατά τόπους γεωγραφική κινητικότητα λόγω

4. Στις παραμονές της παγκόσμιας σύρραξης, 17,8% του πληθυσμού της χώρας είναι συγκεντρωμένο σε υψομετρικές ζώνες 200-500 μ., 16,43% σε ζώνες 500-1.000 μ., και 2,1% σε περιοχές ευρισκόμενες άνω των 1.000 μ. Τα ποσοστά αυτά είναι ακόμη υψηλότερα στην Ήπειρο, Δ. Μακεδονία και ΒΔ Θεσσαλία, περιοχές των οποίων οι κάτοικοι θα συμμετάσχουν στην αντίσταση και στην εμφύλια σύγκρουση. Έτσι, οι περιοχές που προσφέρονται περισσότερο για τη διεξαγωγή ανταρτοπολέμου βρίσκονται στη Δυτική Ελλάδα —απ' τον Ισθμό της Κορίνθου ως το αλβανικά σύνορα— καθώς και στα ορεινά συγκροτήματα της Πελοποννήσου. «Η διαμόρφωση του εδάφους με τις οροσειρές της Πίνδου, του Ολύμπου, του Βερμίου» —σημειώνει ο Α. Vakaopoulos— «όπου τα ορεινά συγκροτήματα διαδέχονται το ένα το άλλο και διακλαδώνονται, σχηματίζοντας απόκρημνα δάση και στενά μονοπάτια που διασχίζουν τις πιο άγονες και αραιοκατοικημένες περιοχές, συνιστούν το πλέον ευνοϊκό πεδίο δράσης για τους αντάρτες. Οι πιο πολλοί νέοι, μετά την υποχώρηση έκρυσαν τα όπλα τους, αρνούμενοι να πιστέψουν ότι δεν θα τους ξαναφανούν χρήσιμα. Οι μύριες στερήσεις, η απάνθρωπη μεταχείριση από μέρους του κατακτητή, ο αγώνας επιβίωσης κι ο αγώνας για την ελευθερία, τα πάντα, οδηγούν αναπόφευκτα στην αντίσταση...» (Α. Vakaopoulos, 1975, σ. 271-272).

5. Πράγματι, ως τα μέσα του 1947 ισχύει ακόμη η εθελοντική κατάταξη νεοσυλλέκτων στις γραμμές του Δημοκρατικού Στρατού. Απ' τα μέσα του 1947 όμως αρχίζουν να ανακύπτουν τα πρώτα προβλήματα. Η κούραση, η «λευκή τρομοκρατία», η αποθάρρυνση και τα λάθη της ηγεσίας του κινήματος, έχουν καταστροφικές συνέπειες: στα τέλη του ίδιου χρόνου, η εθελοντική κατάταξη ανέρχεται μόλις στο 1/10 της κάθε νέας σειράς (παρατήρηση του Στρατηγού Μάρκου Βαφειάδη το Νοέμβριο του 1947, όπως την αναφέρει ο Τ. Βουρνάς στο έργο του *Ο εμφύλιος πόλεμος*, 1979, σ. 182).

της αυξανόμενης ανασφάλειας, καθώς και το σπάσιμο της απομόνωσης των ορεινών περιοχών και η επακόλουθη επαφή του πληθυσμού με αστικούς-αστικοποιημένους πληθυσμούς, σηματοδούν την περίοδο αυτή και εξελίσσονται χρονικά ως εξής:

Α) *Μετακινήσεις που προκαλούνται από την ιταλική επίθεση και διαρκούν ως την ανακωχή (1940 με Οκτώβριο-Νοέμβριο του 1941)*: Οι περιοχές που επλήγησαν περισσότερο απ' τις πολεμικές επιχειρήσεις την περίοδο αυτή είναι ο Βορράς της χώρας και η Κρήτη, και συγκεκριμένα η Ήπειρος (η ιταλική εισβολή και η ελληνική αντεπίθεση), η κεντρική και ανατολική Μακεδονία (γερμανική εισβολή) και η Κρήτη (αντίσταση συμμαχικών δυνάμεων, πριν από τη γερμανική εισβολή στη νήσο). Οι Ηπειρώτες υπήρξαν οι πρώτοι μετακινηθέντες: μεγάλο μέρος του πληθυσμού «αναδιπλώνεται» στα ενδότερα, κυρίως προς το Νότο και τα Ιωάννινα, το μόνο άξιο λόγω αστικό κέντρο της εποχής (βλ. Χάρτη 1α). Η γερμανική εισβολή στο Βορρά προκαλεί αρχικά μετακινήσεις των συνοριακών αγροτικών πληθυσμών της Μακεδονίας προς τα σημαντικότερα αστικά κέντρα της περιοχής —Δράμα, Σέρρες, Καβάλα, Θεσσαλονίκη—, ενώ, με την υπογραφή της συνθήκης παράδοσης του ελληνικού στρατού στους Γερμανούς και την ανακωχή, μεγάλο τμήμα των κληρωτών (αγροτικής προέλευσης κυρίως) καθηλώνεται προσωρινά στις περιοχές του Βορρά, στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα (νησιώτες). Αρκετοί θα παραμείνουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα στα προαναφερθέντα αστικά κέντρα, αποκτώντας έτσι συχνά μια πρώτη εμπειρία αστικής διαβίωσης.⁶ Προς το τέλος όμως αυτής της περιόδου σημειώνεται ένα κύμα επανόδου των πολιτών ή κληρωτών που είχαν καθηλωθεί στις πόλεις: Αιτία, η πείνα που μαστίζει τα αστικά κέντρα⁷ και εξαναγκάζει τους νεοφερμένους (αλλά ακόμη και τους πρόσφατα αστικοποιημένους πληθυσμούς της περιόδου 1920-1940, που διατηρούν στενές σχέσεις με τη γενεαίρά τους) να επιστρέψουν μαζικά στις πρότερες εστίες τους και τόπους καταγωγής τους.

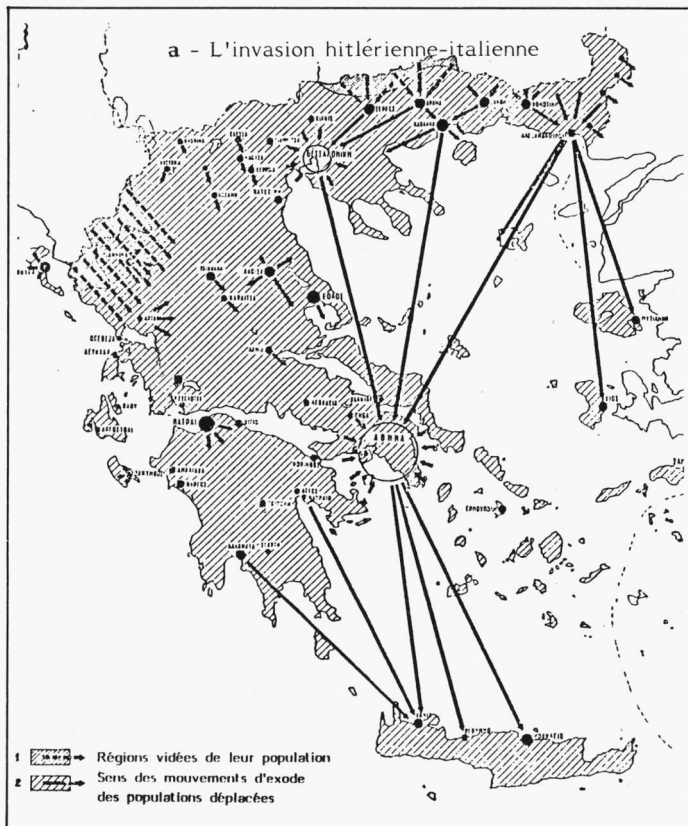
Β) *Η δεύτερη περίοδος εκτείνεται από τα τέλη του 1941 ως τον Οκτώβριο του 1944*: Χαρακτηρίζεται από την ένοπλη αντίσταση ενάντια στον κατακτητή και τον σταδιακό σχηματισμό μιας ελεύθερης Ελλάδας (βλ. Χάρτη 2), αλ-

6. *Μεγάλη Γεωκοσμοπαιδεία Ήλιος*, τόμος «Ελλάς», σ. 1229. Ο συντάκτης του λήμματος σημειώνει: «Διά μίαν ακόμη φοράν μέτρα ελήφθησαν και σημαντικές προσπάθειες κατεβλήθησαν διά την αποσυμφόρην των αστικών κέντρων. Οι αρχές υπεχρέωθησαν να λάβουν αυταρχικά μέτρα διά να υποχρεώσουν τα άτομα που κατέφυγαν στα προαναφερθέντα αστικά κέντρα να εφαρμόσουν τις ειλημμένες αποφάσεις: ούτως αποφασίσθηκε η αφαίρεση της κάρτας διανομής άρτου και άλλων βασικών ειδών διατροφής από όσους παρέτειναν την παραμονή τους στις πόλεις άνευ επαρκών λόγων. Παρ' όλα αυτά, τα προαναφερθέντα μέτρα δεν επέφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, εξ αιτίας της κομμουνιστικής επίθεσης...»

7. Βλ. αναλυτικά V. Valaoras (1946) και X. Φλάσερ (1988), σ. 193-220.

ΧΑΡΤΗΣ 1α

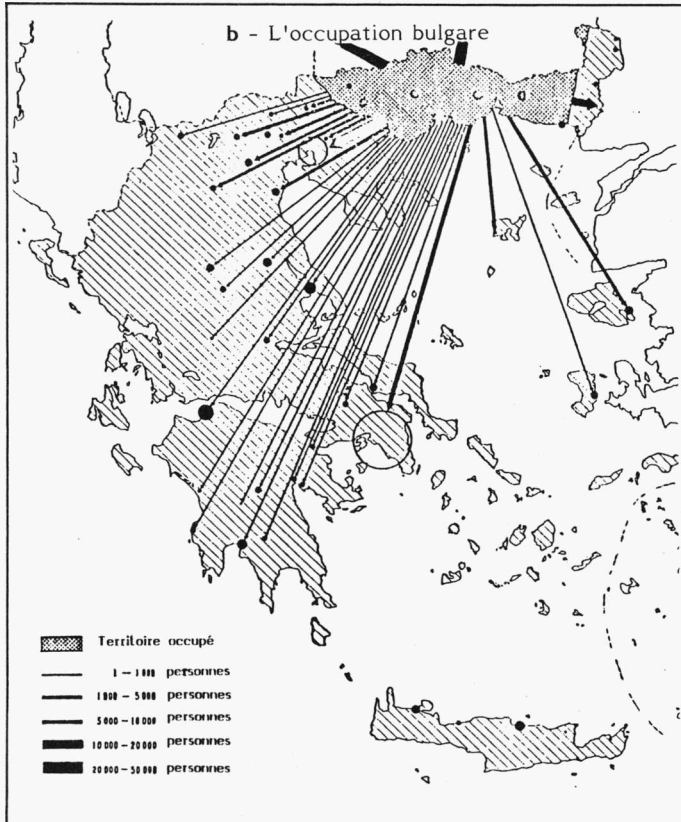
Μετακινήσεις πληθυσμών από την εισβολή των δυνάμεων του Άξονα
(Οκτ. 1940-Μάιος 1961)

Πηγή: Κ. Δοξιάδης (1946), σ. 16 και 21.

ΧΑΡΤΗΣ 1β

Μετακινήσεις πληθυσμών από τη βουλγαρική κατοχή της Αν. Μακεδονίας-Θράκης.

Πηγή: Κ. Δοξιάδης (1946), σ. 16 και 21.

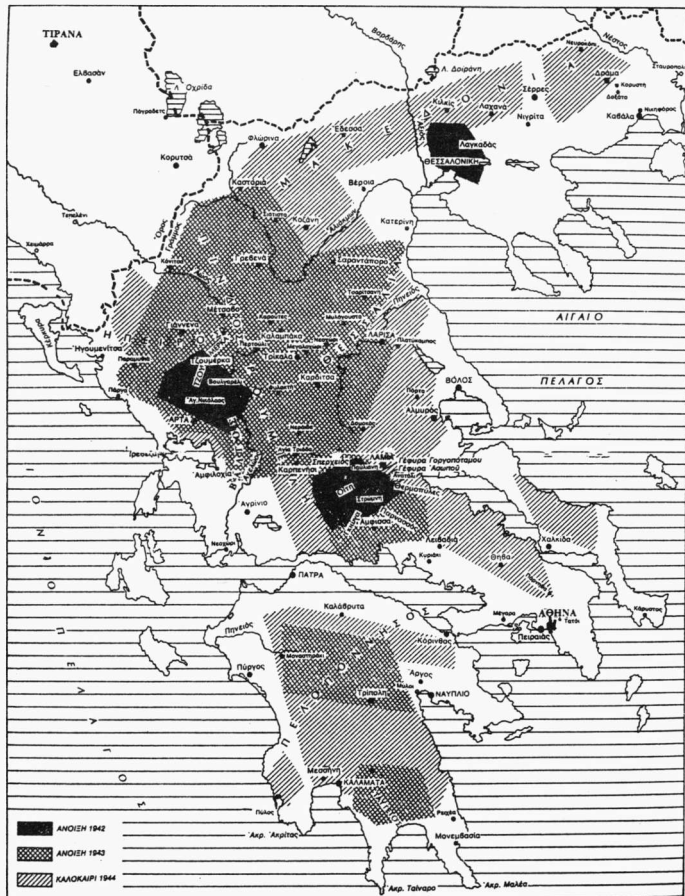
λά και από τη διάδοση των επιδημιών, τον υποσιτισμό και τις επακόλουθες δυσκολίες επιβίωσης στα μεγάλα αστικά κέντρα. Ταυτόχρονα, σημαντικές μετακινήσεις του πληθυσμού της Αν. Μακεδονίας/Θράκης (βλ. Χάρτη 1β) σημειώνονται στις αρχές αυτής της περιόδου: Τμήμα του ελληνικού εδάφους στο Βορρά παραχωρείται στους Βούλγαρους, οι οποίοι επιδίδονται σε μια πολιτική εποίκισμού των περιοχών αυτών, πολιτική που «διευκολύνεται» από την «οικειοθελή»/«αυθόρμητη» έξοδο-φυγή του ελληνικού πληθυσμού από τις αντίστοιχες περιοχές: οι αυτόχθονες υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν τα μεγάλα ημιαστικά κέντρα και τις πιο εύφορες καλλιεργήσιμες πεδινές εκτάσεις —⁸ αυτές κυρίως απέβλεπε ο εποίκισμός των Βουλγάρων— και συγκεντρώνονται στις επαρχίες υπό ιταλική ή γερμανική κατοχή — κυρίως στην κεντρική Μακεδονία και στην Αθήνα.

Επιπλέον, η ιταλο-γερμανική κατοχή, η πείνα και ο ένοπλος αγώνας κατά των κατακτητών, προκαλούν και άλλες μετακινήσεις, αρκετά σημαντικές και συχνά με αντίστροφη κατεύθυνση: έτσι, πρόσφατα αστικοποιημένοι αγροτικοί πληθυσμοί επιστρέφουν στις εστίες τους, άλλοι «ημιαστικοί» συγκεντρώνονται στα πλησιέστερα αστικά κέντρα, ενώ μεγάλο μέρος αγροτικών πληθυσμών που κατοικούσαν σε «επίμαχες» περιοχές, μετακινούνται σε ελεύθερα εδάφη ή συγκεντρώνονται στα αστικά κέντρα και στις κωμοπόλεις του κάμπου.⁸ Ο αριθμός αυτών που εξαναγκάστηκαν σε τέτοιου είδους μετακινήσεις παραμένει άγνωστος: μια πρώτη ενδεικτική εικόνα δίνεται από τα στοιχεία που δημοσιεύει το Υφυπουργείο Ανοικοδόμησης αμέσως μετά την απελευθέρωση: σύμφωνα μ' αυτά, πάνω από 220.000 άτομα κατέφυγαν στην κρατική βοήθεια για να επιστρέψουν στις εστίες τους (σύμφωνα με την απογραφή του 1947, ο πληθυσμός της Ελλάδας ανέρχεται σε 7,3 περίπου εκατομμύρια). Ο αριθμός όμως αυτών που μετακινήθηκαν εγκαταλείποντας τις

8. Βλ. Κ. Δοξιάδης (1946). Ομοίως ο Ν. Polyzos (1949), σ. 21, σημειώνει: «Στη διάρκεια της περιόδου αυτής η μαζική έξοδος των αγροτών διογκούται συνεχώς... Οι συνεχείς διώξεις των εισβολέων που διενεργούνταν πιο εύκολα στην ύπαιθρο, η συνεργασία των ταγμάτων ασφαλείας με τον εχθρό, η καταστροφή 140.000 κατοικιών από τρεις διαδοχικούς εισβολείς, η ανεργία, η έλλειψη μέσων καλλιέργειας, η διαρπαγή ζώων και υποζυγίων, οι ελλείψεις στις επικοινωνίες και μεταφορές που ωθούν την οικονομία σε μαρασμό, πολλοί είναι οι παράγοντες που ωθούν μεγάλο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού στις πόλεις, κατ' αρχήν για σύντομη παραμονή...». Η αποστολή του ΒΙΤ που επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1947, παρατηρεί: «Πάνω από ένα εκατομμύριο Έλληνες, κύρια από αγροτικές περιοχές, βρέθηκαν άστεγοι: διωγμένοι από τη γη τους, εισέρρευσαν στα αστικά κέντρα που ήδη εμφανίζουν στοιχεία υπερπληθυσμού (απ' το 1940 ως το 1944, ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης τριπλασιάστηκε και της Αθήνας υπερδιπλασιάστηκε). Στο τέλος της κατοχής οι καλλιεργούμενες εκτάσεις ελαττώθηκαν πάνω απ' το 1/4 ενώ η παραγωγή κατά πολύ περισσότερο. Την ίδια περίοδο, στην Ελλάδα καταστρέφεται το 1/3 των δασικών εκτάσεων, σχεδόν δύο εκατομμύρια ελαιοδένδρων και πάνω από 240.000 στρεμ. αμπελοκαλλιέργειας. Οι απόλειες στην κτηνοτροφία έφτασαν πάνω απ' το 50% των υποζυγίων και στο 84% των χοίρων...» (ΒΙΤ, 1949, σ. 30).

ΧΑΡΤΗΣ 2

Η ανάπτυξη του ανάρτικου κινήματος στην ηπειρωτική Ελλάδα το 1942, 1943 και 1944.

Πηγή: Α. Κέδρος (1981), σ. 24-25.

γενέτειρές τους πρέπει να είναι σημαντικά μεγαλύτερος, αν υπολογιστεί ότι όλοι δεν ζήτησαν κρατική συνδρομή, είτε γιατί δεν επιθυμούσαν την επάνοδο τους είτε γιατί οι κατοικίες τους δεν είχαν υποστεί τέτοιες σημαντικές βλάβες κατά τη διάρκεια της απουσίας τους ώστε να δικαιολογείται η χορήγηση βοήθειας για την επισκευή τους.

Γ) Η τρίτη περίοδος, που οριοθετείται από την απελευθέρωση και την έναρξη του εμφύλιου πολέμου (τέλος του 1944 ως το τέλος του 1946), χαρακτηρίζεται από ένα σημαντικό κύμα επανόδου. Μεγάλο τμήμα των μετακινηθέντων στη διάρκεια των προηγούμενων ετών επιστρέφει στη γενέτειρά του. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιτρέπουν την εκτίμηση του αριθμού αυτών που επιστρέφουν στις εστίες τους, σε σχέση μ' εκείνους που προτιμούν να εγκατασταθούν μόνιμα ή προσωρινά σε άλλες περιοχές, όπου πολλοί καταγράφονται ως δημότες με τη λήξη του πολέμου. Τα διαθέσιμα όμως στοιχεία καταστροφών ή ζημιών των κατοικιών και οικισμών στη διάρκεια της περιόδου 1940-46 μας επιτρέπουν μια πρώτη εκτίμηση της τάξεως μεγέθους των προσφύγων ή μετακινηθέντων προσωρινά: 925.000 κατοικίες σε αγροτικές μόνο περιοχές υπέστησαν καταστροφές, εκ των οποίων: 118.000 ολική καταστροφή, 16.000 μερική καταστροφή και 707.000 ελαφρές ζημιές.⁹ Στο σύνολο της χώρας, υπέστησαν καταστροφές 1.339 πόλεις και χωριά (βλ. Χάρτη 3), εκ των οποίων 67 ολική καταστροφή. Επαγωγικά, σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις βασισμένες στα προαναφερθέντα στοιχεία, σχεδόν ένα εκατομμύριο άτομα έμειναν άστεγα στη διάρκεια της περιόδου αυτής.¹⁰ Οι περιοχές που υπέστησαν τις περισσότερες καταστροφές είναι η Μακεδονία (266 πόλεις και χωριά), η Ήπειρος (212 πόλεις ή κομποπόλεις), η Πελοπόννησος (189) και σε μικρότερο βαθμό η Στερεά Ελλάδα, η Θεσσαλία και η Κρήτη (ας υπενθυμίσουμε ότι 37 χωριά κήηκαν το 1942-43 για αντίποινα, με αποτέλεσμα να μείνουν άστεγοι 6.800 κάτοικοι, σε συνολικό πληθυσμό του νησιού 400.000). Ο Κ. Δοξιάδης¹¹ παραθέτει εκτιμώμενα στοιχεία που επιτρέπουν τον έμμεσο υπολογισμό των μετακινηθέντων: ως το καλοκαίρι του 1945, 100.000 άτομα επανέρχονται στην πρότερη κατοικία τους με κρατική βοήθεια· 500.000 βρίσκονται εν αναμονή επανόδου (συγκεντρωμένοι σε κέντρα ή στους πλησιέστερους προς τη γενέτειρά τους τόπους)· και 150.000

9. Κ. Δοξιάδης, *ό.π.*, σ. 60.

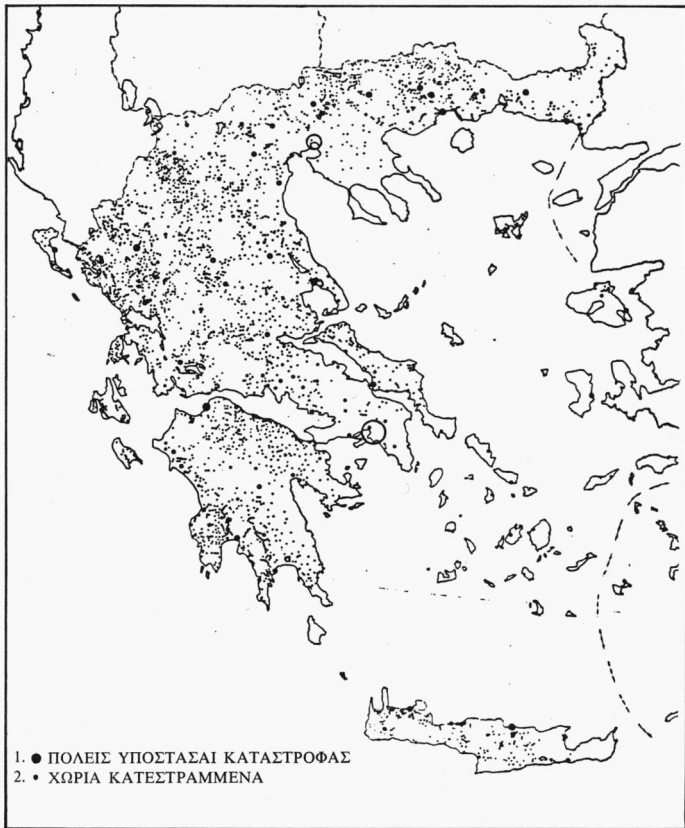
10. Βλ. Office of Information (επιμ.) (1945) και «Έκθεση επί της Ελληνικής Οικονομίας» της Επιτροπής Ανόρθωσης του ΟΗΕ (1946), σύμφωνα με την οποία 3.000 χωριά —από το σύνολο των 9.000— εγκαταλείφθηκαν ή καταστράφηκαν.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται στην έκθεση, είναι δυνατόν να υπολογιστεί έμμεσα το μέγεθος των καταστροφών: 23% των κτιρίων της χώρας (εκτός των βιομηχανικών) υπέστησαν ζημιές, 8.000 σχολεία, 2.000 νοσοκομεία και άλλα δημόσια κτίρια καθώς και 1.000 εκκλησίες καταστράφηκαν ή κατέστησαν άχρηστα.

11. Office of Information, *ό.π.*, σ. 25-26.

ΧΑΡΤΗΣ 3

Πόλεις και χωριά κατεστραμμένα μερικώς ή ολικώς στη διάρκεια της κατοχής (1940-1944)

Πηγή: Κ. Δοξιάδης (1946), σ. 72 και Υφ. Ανοικοδομήσεως (1947), σ. 25.

έχουν εγκαταλείψει κάθε ιδέα επανόδου, προτιμώντας να παραμείνουν στα αστικά κέντρα στα οποία έχουν καταφύγει (πρόκειται στη σημαντική τους πλειονότητα για άτομα εγκατεστημένα σε μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, η Βέροια, η Νάουσα, η Δράμα και τα Ιωάννινα).¹² Μπορούμε λοιπόν να εκτιμήσουμε ότι πάνω από 800.000 άτομα μετακινήθηκαν μία ή περισσότερες φορές στη διάρκεια της κατοχής, ενώ ένα σημαντικό τμήμα τους με τη λήξη του πολέμου βρίσκεται να κατοικεί σε τόπους διαφορετικούς απ' αυτούς που είχαν καταγραφεί το 1940. Επομένως, σχεδόν το 1/10 του συνολικού πληθυσμού της χώρας —που σύμφωνα με εκτιμήσεις της αγγλοαμερικανικής αποστολής στην απογραφή του 1946, ανέρχονταν σε 7.357.000— μετακινήθηκε. Επρόκειτο κυρίως για αγροτικούς και ορεινούς πληθυσμούς, που η μετακίνησή τους στη διάρκεια της παραγμένης αυτής περιόδου επηρέασε σημαντικά τη χωροταξική κατανομή του πληθυσμού της Ελλάδας, προκαλώντας, μεταγενέστερα, νέες κινήσεις ή ξεριζωμούς (περίοδο εμφύλιου πολέμου και αστική υπερσυγκέντρωση του 1947-1949).

Δ) *Η περίοδος του εμφύλιου πολέμου — Ξένη επέμβαση και «κομμουνιστική ανταρσία» (1946-1949/50)*. Η περίοδος ειρήνης και επανόδου στη σταθερότητα, στη χώρα μας υπήρξε μάλλον σύντομη: Καλύπτει ένα μικρό μόνο διάστημα —από τις αρχές του 1945 ως το τέλος του 1946— και θα ακολουθηθεί από τον εμφύλιο και την ξένη επέμβαση που προκαλούν ανυπολόγιστες καταστροφές.¹³ Αναγκαστικές ή «αυθόρμητες» μετακινήσεις, οι οποίες προς το τέλος των επιχειρήσεων προσλαμβάνουν χαρακτήρα μαζικής φυγής, σηματοδοτούν στην τριετία αυτή τις ίδιες σχεδόν περιοχές με αυτές που υπέστησαν τις μεγαλύτερες καταστροφές στην πενταετία 1940-44, περιοχές που δεν έχουν ακόμη επανακτήσει τους μετακινήθέντες κατοίκους τους (άλλοι έχουν

12. *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια Ήλιος*, ό.π., σ. 1229-1230. Ο συντάκτης του λήμματος σημειώνει το 1950: «Μετά την κατάρρευση του μετώπου και την ακαριαία διάλυση του ελληνικού στρατού ο οποίος εδέχθη άναδρον επίθεση από τας γερμανικές δυνάμεις, η πλειοψηφία των στρατευθέντων συγκεντρώθη εις τας πλησιεστέρας πόλεις εις αναζήτησιν ευκαιριών διά την επιστροφήν εις τας εστίαις των. Η ολοσχερής όμως καταστροφή των μέσων μεταφοράς, η ανασφάλεια που επεκράτησεν εις την χώραν εξ αιτίας της παρουσίας των στρατευμάτων κατοχής, η ολική εγκατάλειψις των καλλιεργειών... ώθησε σημαντικόν αριθμόν εξ αυτών να εγκατασταθῆ εις την πόλιν όπου κατέφυγε. Ούτως ο πληθυσμός των μεγάλων αστικών κέντρων ηυξήθη σημαντικά κατά την διάρκειαν της προαναφερθείσης περιόδου εις βάρος της ελληνικής υπαίθρου».

13. Ο απολογισμός του εμφύλιου πολέμου σύμφωνα με στοιχεία του τύπου της εποχής (εφημερίδα *Ελευθερία* της 18ης Μαρτίου 1951), έχει ως εξής: 152.000 άτομα σκοτώθηκαν ή εκτοπίστηκαν· 24.200 κατοικίες υπέστησαν ολική καταστροφή και 27.000 μερικές ζημιές. 800.000 αγρότες ξεριζώθηκαν απ' τις περιοχές τους, 15.159 καλλιεργήσιμες εκτάσεις καταστράφηκαν ολοσχερώς. Επιπλέον, θα πρέπει να αναφερθεί η καταστροφή 1.600 σχολείων, 46 λιμανιών, 241 εκκλησιών και νοσοκομείων, οι καταστροφές των δασικών εκτάσεων, οι απώλειες του ζωικού πλούτου κλπ.

πρόσφατα επιστρέψει ή είναι έτοιμοι να επιστρέψουν, ενώ σημαντικό τμήμα τους είναι αναποφάσιστοι). Ποικίλες «αποστολές» που επισκέπτονται τη χώρα εκείνη την περίοδο, δεν παραλείπουν να περιγράψουν το κλίμα αστάθειας και ανασφάλειας που επικρατεί στις προαναφερθείσες αγροτικές περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας. Στην έκθεση του ΒΙΤ π.χ., που συντάχθηκε από την επιτροπή που επισκέπτεται τη χώρα το Νοέμβριο του 1947, η κατάσταση περιγράφεται ως εξής: «Χωριά ολόκληρα κήκαν και λεηλατήθηκαν· άλλα εκκενώθηκαν, προς διευκόλυνση των πολεμικών επιχειρήσεων. Άμεσο επακόλουθο ήταν ο εγχώριος πληθυσμός να εγκαταλείψει τις καλλιέργειες, να πουλήσει τα ζωντανά του και να καταφύγει στα πλησιέστερα αστικά κέντρα—όσοι δεν συγκεντρώνονται στις αστικές ζώνες Θεσσαλονίκης ή Αθήνας/Πειραιά— προσφεύγοντας στην προστασία της Κοινωνικής Πρόνοιας. Τον Οκτώβρη του 1947 ο αριθμός των προσφύγων φτάνει τους 200.000 και αυξάνεται συνεχώς. Στεγάζονται σε αίθουσες συγκεντρώσεων, σε εκκλησίες, στρατόπεδα προσφύγων ή σε οποιοδήποτε διαθέσιμο κατάλυμα...»¹⁴

Ο αριθμός των εκδιωχθέντων διογκώνεται όμως συνεχώς και στην πιο κρίσιμη φάση της εμφύλιας διαμάχης θα φτάσει τους 600.000-700.000. Οι συνθήκες διαβίωσης και στέγασής τους επιδεινώνονται, όσο ο αριθμός τους αυξάνεται, οι δε υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας αποδεικνύονται εντελώς ανεπαρκείς. Έτσι, μια τεράστια μάζα εξαθλιωμένων πρώην αγροτών που έχουν χάσει τα πάντα—ή σχεδόν—, παραδομένων στη μοίρα τους, θα προστεθεί στον ήδη υπερπληθωτικό λανθάνοντα αστικό υπερπληθυσμό που θα τροφοδοτήσει και τα πρώτα μεταπολεμικά μεταναστευτικά ρεύματα.

Είναι όμως αναγκαίο να σταθεί κανείς στα γεγονότα αυτής της περιόδου, και ειδικότερα στον ιδιόμορφο χαρακτήρα των μετακινήσεων αυτών, καθώς και στις συνθήκες της «ενσωμάτωσης» των προαναφερθέντων αγροτικών πληθυσμών στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας.

Αν πράγματι αυτές οι συγκεντρώσεις-αναδιπλώσεις προς τα κύρια αστικά κέντρα του Βορρά (Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη, Κατερίνη, Λαμία, Άρτα, Γιαννιτσά, Καρδίτσα, όπως και την Αθήνα και τις μεγάλες κομποπόλεις) είχαν αρχικά μάλλον περιορισμένο και αυθόρμητο χαρακτήρα με την τακτική της «καμένης γης» που εφαρμόστηκε από τις φιλοβασιλικές στρατιωτικές δυνάμεις, πυροδοτήθηκε ένα μαζικό κίνημα εξόδου-φυγής προς τα αστικά κέντρα.¹⁵ Πρόκειται για μια συνειδητή προσπάθεια ανακατανομής του πληθυ-

14. ΒΙΤ, ό.π., σ. 23.

15. Κατά τη μεγάλη επίθεση που εξαπέλυσαν οι φιλοβασιλικές δυνάμεις σύμφωνα με το σχέδιο «Terminus»—υπό την επίβλεψη και συμμετοχή βρετανικών δυνάμεων—ελήφθησαν και τα πρώτα μέτρα ανακατανομής και συγκέντρωσης πληθυσμών σε μαζική κλίμακα. Τα μέτρα αυτά αιφνιδίασαν το επιτελείο του Δημοκρατικού Στρατού, που δεν μπόρεσε ν' αντιδράσει έγκαιρα (απομνημονεύματα Κ. Μαλτέζου, 1984, σ. 114-115). Η Ελλάδα υπήρξε η πρώτη χώρα

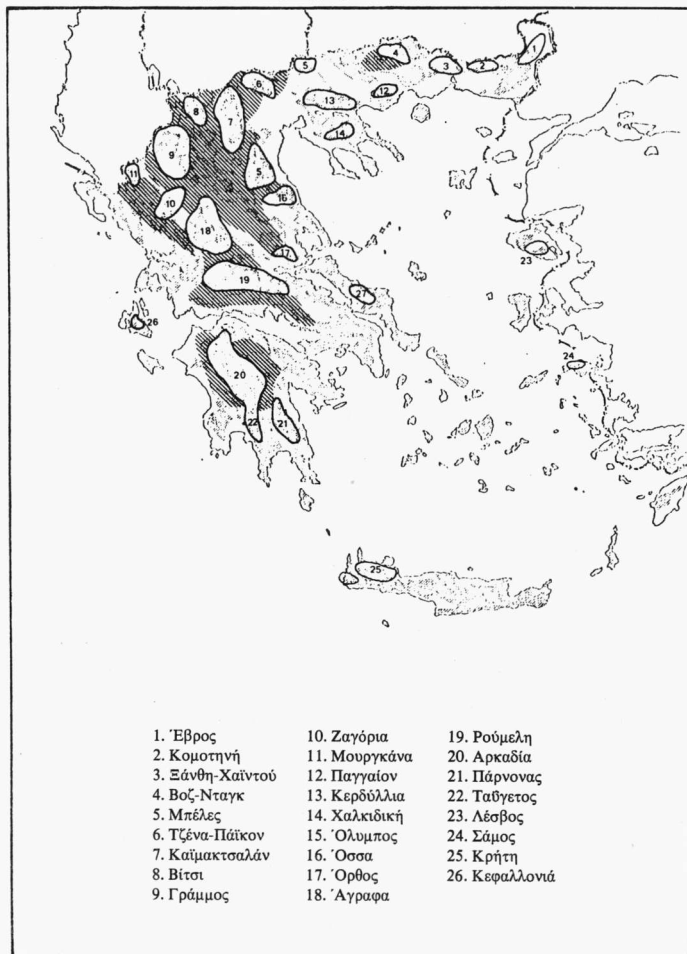
σμού (με τη χρήση μεθόδων βίας και εκφοβισμού), μια πολιτική που στόχευε στη συγκέντρωσή του σε στρατηγικούς κόμβους, με στόχο τον περιορισμό του πεδίου δράσης του Δημοκρατικού Στρατού, που στηρίζεται κυρίως σ' αυτούς τους πληθυσμούς (για ανεφοδιασμό σε τρόφιμα, ντόπιους οδηγούς, στέγη ή κρησφύγετα, εφεδρείες κλπ.). Οι πληθυσμοί που υπέστησαν πρώτοι τις συνέπειες αυτής της τακτικής, ήταν κυρίως αυτοί της Βόρειας και Κεντρικής Ελλάδας, της ορεινής Κεντροδυτικής Μακεδονίας, της Ηπείρου και Θεσσαλίας και σε μικρότερο βαθμό της Πελοποννήσου και Στερεάς Ελλάδας.¹⁶ Ο αριθμός των μετακινήθέντων ή εγκλεισθέντων σε στρατόπεδα ή προσφυγικά κέντρα λόγω ποικίλων «μέτρων ασφαλείας», αυξάνεται διαδοχικά, από 15.000 (το Δεκέμβρη του 1946) σε 684.000 (χειμώνας 1948-49). Σ' αυτούς πρέπει να προστεθούν ακόμα 160.000, που μη έχοντας εγκλεισθεί στα προαναφερθέντα «κέντρα», αναγκάζονται για τους ίδιους λόγους να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να καταφύγουν σε συγγενικές τους οικογένειες, που έχουν εγκατασταθεί εδώ και μερικές δεκαετίες στα πλησιέστερα αστικά κέντρα ή στην Αθήνα. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι οι περιοχές που πλήττονται έμμεσα από αυτά τα μέτρα είναι και πάλι οι ίδιες με αυτές που έχουν ήδη θγει προηγούμενως (Χάρτες 1α και 3-4), και απ' αυτή την άποψη οι συνέπειες των τελευταίων μετακινήσεων είναι πολύ πιο σοβαρές, αφού ο ξεριζωμός και η μετεγκατάσταση ολόκληρων πληθυσμών τείνει να αποκτήσει πλέον μόνιμο χαρακτήρα. Αν τα πρώτα ρεύματα (1940-44) ήταν χρονικά

όπου ξένες δυνάμεις πειραματίστηκαν —με επιτυχία— εφαρμόζοντας μαζικά μέτρα πληθυσμιακών μετακινήσεων απ' τον αγροτικό χώρο ως μέσον καταστολής των κομμουνιστικών/αντιιμπεριαλιστικών εξεγέρσεων μετά τον πόλεμο: έτσι συγκεντρώσεις πληθυσμών σε μαζικά κλίμακα εφαρμόζονται συστηματικά δέκα χρόνια αργότερα (1956-1959) από τις γαλλικές δυνάμεις με στόχο τον «κοινωνικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό της Αλγερίας», αλλά και από τις αμερικανικές δυνάμεις προς το τέλος του πολέμου Βιετνάμ — όπου παράλληλα εφαρμόζεται και η τακτική της «καμένης γης», δηλαδή ο βομβαρδισμός κάθε περιοχής που εκκινώνεται απ' τον πληθυσμό της. Αν στην Ελλάδα δεν έχουν σχεδόν καθόλου μελετηθεί οι επιπτώσεις αυτών των μετατοπίσεων, από αντίστοιχες μελέτες που διεξήχθησαν μπορούμε να εξαγάγουμε άκρως ενδιαφέροντα συμπεράσματα· βλ. ενδεικτικά το άρθρο του M. Lesne (1962), σ. 567-603, καθώς και τη μελέτη του M. Cornaton, για τις πληθυσμιακές μετατοπίσεις και τον εκπατρισμό στην Αλγερία που δημοσιεύτηκε στις *Editions Ouvrieres* το 1967 (κεφ. II ως VII, σ. 54-127), το άρθρο των K. Sutton και R. Lawless (1978), και τέλος, το κλασικό έργο με ίδιο θέμα των P. Bourdieu και A. Sayad (1964).

16. Στις αρχές του 1948 παρά τις επιθέσεις των φιλοβασιλικών δυνάμεων, ο Δημοκρατικός Στρατός είχε υπό τον έλεγχό του σχεδόν το 1/5 της χώρας (28.000 τετρ. χλμ. απ' το σύνολο των 132.000 τετρ. χλμ.): σχεδόν ολόκληρη τη Σάμο (εκτός απ' την πρωτεύουσα και επτά κομποπόλεις), την Κεφαλονιά και τη Ρούμελη (εκτός απ' την Άμφισσα, Λαμία, Λιβαδειά, Θήβα, Αγρίνιο, Καρπενήσι και Λιδωρίκι), τμήμα της Κρήτης (Ανώγεια, Ψηλορείτη, Ομαλό, Λευκά Όρη, Κίσσαμο, Σέληνο, Κυδωνία, Αποκόρωνο, Σαμαριά), της Κεντρικής-Ανατολικής Μακεδονίας (Γράμμος, Βίτσι, Σινιάτικο) και μέρος της Δυτικής Μακεδονίας (το τρίγωνο που ορίζεται από τα ελληνοαλβανικά σύνορα, τα Χασσιά, την κορυφογραμμή του Σμόλικα και τον άνω ρου του Αλιάκμονα).

ΧΑΡΤΗΣ 4

Περιοχές υπό έλεγχο ή άμεση επιρροή των δυνάμεών του την άνοιξη του 1948.

Πηγή: Γ.Ε.Σ. (1970), Χάρτης 2.

περιορισμένα —αναφέρονται σε μερικές βδομάδες ή μήνες—, οι μετακινήσεις της τελευταίας περιόδου διαρκούν ένα, δύο, τρία εξάμηνα —έως και 20 μήνες—, και συντελούνται κάτω από εντελώς διαφορετικές συνθήκες, συντείνοντας στην επιτάχυνση της εξαθλίωσης των μετακινούμενων αγροτικών μαζών, που επιπλέον έρχονται «αντιμέτωπες» με ένα νέο αστικό περιβάλλον διαβίωσης. Αυτό το νέο περιβάλλον προσδιορίζει αναπότρεπτα νέες καταναλωτικές τάσεις και «προτιμήσεις», επιταχύνει «μεταδοτικά» τη δημιουργία νέων αναγκών, ενώ ταυτόχρονα οι πληθυσμοί αυτοί διαπιστώνουν άμεσα, αποκτούν συνείδηση του χάσματος που τους χωρίζει με τον αστικό χώρο, των ανισοτήτων πόλης-υπαίθρου (πόσο μάλλον που ένα μεγάλο τμήμα τους αποτελείται από κατοίκους απομονωμένων χωρικών και πολιτισμικά από τον κύριο κορμό της χώρας και ταυτόχρονα εγκαταλελειμμένων από το σύγχρονο ελληνικό κράτος περιοχών). Αυτή η νέα «αντίληψη» ζωής επηρεάζει αναπόφευκτα τη νοοτροπία και τα ήθη των αναγκαστικά μεταστεγασθέντων, ακόμη δε περισσότερο όταν στις νέες εμπειρίες προστίθεται αυτή της μισθωτής εργασίας.

Έτσι, ταυτόχρονα με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, και τη σχεδόν απάνθρωπη μεταχείριση, οι κλυδωνισμοί εκδηλώνονται ταχύτατα: η αναγκαστική μαζική έξοδος, το ξερίζωμα από τις πρότερες συνθήκες αγροτικής διαβίωσης, και η ένταξη σ' ένα νέο περιβάλλον όπου επικρατεί το «αστικό μοντέλο», δεν μπορεί παρά να επιταχύνει τους μηχανισμούς της λανθάνουσας «αστικοποίησης» που υπέβρισκαν ήδη απ' τις παραμονές του παγκόσμιου πολέμου, και εν μέρει εξηγούν την αποτυχία της μεταγενέστερης επιχείρησης επανεγκατάστασης/επανόδου των πληθυσμών αυτών στις εστίες τους. Ταυτόχρονα τίθεται ένα καίριο ερώτημα: Θα ήταν δυνατό να εκτιμηθούν εκείνη την περίοδο οι πραγματικές δυνατότητες επιτυχίας μιας επανεγκατάστασης; Και ταυτόχρονα οι αλλαγές που σημειώνονται θα μπορούσαν άραγε να εξαφανιστούν —μαζί με τις άμεσες αιτίες που τις προκάλεσαν— από τη στιγμή που με διοικητικά μέτρα οι προαναφερθέντες πληθυσμοί θα επανέκαμπταν στις πρότερες εστίες τους; Τέλος, η κατά το μάλλον ή ήττον αναγκαστική αυτή επάνοδος θα μπορούσε να αμβλύνει τις συνέπειες της πρότερης αστικής συγκέντρωσης;

Το πρόβλημα θα ήταν λιγότερο πολύπλοκο, αν περιοριζόταν απλώς σε μια προσωρινή «επιμειξία» αστικών και αγροτικών πληθυσμών για ένα σύντομο διάστημα, διάρκειας δύο ή τριών ετών. Η μισθωτή όμως εργασία «παρμονεύει» τους μετακινηθέντες πληθυσμούς και παίζει καταλυτικό ρόλο: η «ενσωμάτωση» στην οικονομική ζωή μέχρι το 1951-52 των πληθυσμών αυτών «επιτεύχθηκε» εν μέρει χάρη στην προοδευτική γενίκευσή της, και τα διάφορα προγράμματα «Πρόνοια διά της εργασίας» που αναπτύσσονται στη συνέχεια οδηγούν στη σταδιακή προλεταριοποίηση των αγροτικών μετεγκα-

τεστημένων πληθυσμών: σύμφωνα με τις εξαγγελίες των υπευθύνων, «τα προγράμματα αυτά εξασφαλίζουν εργασία στους αγροτικούς πληθυσμούς κατά τους μη παραγωγικούς μήνες του χρόνου, ενώ ο ελάχιστος μισθός που δίνεται (11.000 δρχ. την ημέρα για τους άντρες, 9.000 δρχ. για τις γυναίκες) είναι ένα είδος επιδόματος ανεργίας, με μόνη τη διαφορά ότι δεν έχει τη μορφή καταναλωτικής παροχής: με τη διάνοιξη δρόμων και με άλλα αντίστοιχα έργα, εξασφαλίζει την ανάπτυξη του χωριού...»

Κύριος όμως στόχος όλων των εξαγγελθέντων προγραμμάτων της προαναφερθείσας περιόδου είναι «η καθήλωση του υποαπασχολούμενου αγροτικού πληθυσμού στα χωριά του, με την παράλληλη αύξηση τόσο των ατομικών εισοδημάτων όσο και του γενικού εισοδήματος της περιοχής, με παραγωγικά έργα...»¹⁷

Ας εξετάσουμε όμως από κοντά τους στόχους αυτών των προγραμμάτων που αρχίζουν να εφαρμόζονται γύρω στο 1948-49: το σύνολό τους απευθύνεται αρχικά, κατεξοχήν, στους «έγκλειστους» πληθυσμούς, αυτούς δηλαδή που μετακινήθηκαν στη διάρκεια των γεγονότων της δεκαετίας του '40 και βρίσκονται συγκεντρωμένοι σε ασφαλείς χώρους, που χωροθετήθηκαν ειδικά γι' αυτούς στην περίοδο 1947-1949: Στοχεύουν να «προσφέρουν» στους υγιείς και δραστήριους εργασία ανάλογη με τις «δυνατότητές» τους, ενώ η άρνηση επιφέρει στέρηση κάθε παροχής, στην οποία μπορούν να προσβλέπουν. Προοδευτικά, με το τέλος του πολέμου και την επάνοδο των πληθυσμών στους τόπους προέλευσής τους, η εργασία στα πλαίσια των προγραμμάτων αυτών τείνει να αποκτήσει «προαιρετικό» χαρακτήρα. Πρέπει όμως εδώ να προσδιοριστεί επακριβώς ο χαρακτήρας αυτής της «διακριτικής ευχέρειας» στα πλαίσια των επικρατουσών συνθηκών. Ήδη, πριν απ' τον εμφύλιο και τις επακόλουθες καταστροφές, οι πληθυσμοί αυτοί ζούσαν κυριολεκτικά «παγιδευμένοι» κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, οι οποίες περιγράφονται αναλυτικά στην προαναφερθείσα έκθεση της αποστολής του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας που επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1947 («...αν οι Έλληνες που ζουν απ' την αγροτική παραγωγή, παραμένουν ακόμα στις περιοχές αυτές, τούτο οφείλεται όχι στην πλήρη απασχόληση, αλλά στην έλλειψη οποιασδήποτε άλλης επιλογής προς εργασία...»)¹⁸

Οι εμπειρογνώμονες περιγράφουν τις συνθήκες εκτέλεσης των εργασιών, που προσφέρονται στους πληθυσμούς αυτούς, τονίζοντας ότι «...οι στρατιωτικές αρχές συνεργάζονται στενά στην εκτέλεση των έργων, κυρίως στους τόπους που παρουσιάζουν στρατηγική σημασία, παρέχοντας κάθε δυνατό μέσον μεταφοράς, συχνά εποπτευόμενες οι ίδιες τους εργαζόμενους σ'

17. Βλ. Α. Ρουσοπούλου (1954).

18. ΒΙΤ, ό.π., σ. 55.

αυτά... Πρόκειται κυρίως για κατασκευές οδικών δικτύων ή διασύνδεσής τους με μεγάλες εθνικές αρτηρίες ή με αγροτικές οδούς απομονωμένων ώς τότε κοινοτήτων...»,¹⁹ ενώ ο Σ. Αγαπητίδης εκφράζει την άποψη ότι: «Μεταξύ άλλων πλεονεκτημάτων, πρέπει σίγουρα να αναφερθεί το αίσθημα ασφαλείας που οι εργασίες εξασφαλίζουν στους πληθυσμούς αυτους, που ενσωματώνονται έτσι στον εθνικό χώρο».²⁰ Δεν υπάρχει όμως αμφιβολία ότι οι στόχοι αυτών των προγραμμάτων είναι εντελώς διαφορετικοί: αποτελούν προέκταση της λογικής που πρωτάνευσε στις πρότερες αναγκαστικές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις (συγκεντρώσεις που αφορούν κυρίως πληθυσμούς, που λόγω της στρατηγικής θέσης των περιοχών τους ή/και του παρελθόντος τους ήταν επιρρεπείς στη «μετάδοση» της νέας ιδεολογίας). Οι πληθυσμοί αυτοί χρησιμοποιούνται τώρα σαν εργατικό δυναμικό εκτελώντας «εθνικά» έργα υποδομής, χωρίς τα οποία η νίκη επί των αριστερών δυνάμεων θα ήταν μάλλον επισφαλής, έργα άμεσης στρατηγικής σημασίας, που επιτρέπουν ταυτόχρονα τον απεγκλωβισμό μεγάλων απομονωμένων περιοχών, οι οποίες αποκτούν πλέον μόνιμη πρόσβαση στον έξω κόσμο, δηλαδή στις αγορές των αστικών κέντρων. Τα ημερομίσθια των απασχολουμένων στα έργα αυτά είναι απαράδεκτα χαμηλά και οι συνθήκες εργασίας κάθε άλλο παρά ιδανικές: ο Σ. Αγαπητίδης μας το υπενθυμίζει προσπαθώντας ταυτόχρονα να το αιτιολογήσει: «Το σύστημα δωρεάν παροχής εργασίας, γράφει το 1959, αποκλείστηκε αφού η απασχόληση των εργαζομένων αποσκοπούσε στον τερματισμό της οικονομικής βοήθειας, προσφέροντας εργασία στα θύματα της εξέγερσης. Η ανάγκη όμως αμοιβής της εργασίας —που επιβαλλόταν ακόμη περισσότερο γιατί έτσι εξασφάλιζε αύξηση της αγοραστικής δύναμης και των μικρότερων αγροτικών κοινοτήτων—, αν και καθολικά αποδεκτή, δεν οδήγησε στην εξίσωση των ημερομισθίων με αυτά του ιδιωτικού τομέα ή έστω του κρατικού σε ανάλογα έργα υποδομής...». Άλλωστε, «...τα χαμηλά επίπεδα αμοιβών εξωθούσαν τους εργαζόμενους στα έργα αυτά να στρέφονται σε άλλους τομείς· και μόνον όσοι δεν μπόρεσαν να απορροφηθούν αλλού, συνέχιζαν να προσφέρουν εκεί την εργασία τους έως ότου βρουν άλλη, καλύτερα αμειβόμενη βεβαίως· αυτό προκάλεσε μια κάποια κινητικότητα του εργατικού δυναμικού, που δεχόταν όμως αδιαμαρτύρητα αυτές τις συνθήκες, εξαιτίας της εκτεταμένης ανεργίας και της βραχύχρονης διάρκειας των προαναφερθέντων έργων».

Έτσι, τουλάχιστον 20.000 άτομα απασχολούνται καθημερινά στην

19. Βλ. S. Agaritides (1959). Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι «η εκπόνηση ενός τέτοιου προγράμματος επεβλήθη εκ των πραγμάτων, αφού το ελληνικό κράτος είχε την ευθύνη ν' αποκαταστήσει εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες ορεινών περιοχών, απ' την εξέγερση του 1946-1949».

20. Το ίδιο, σ. 92.

εκτέλεση των έργων αυτών, τα οποία παρατείνονται και μετά το 1952: η στρατιωτική οργάνωση της οικονομίας στα τέλη της δεκαετίας του 1940 - αρχές της δεκαετίας του 1950,²¹ καθώς και η ψύχωση του «από Βορράν κινδύνου», ο φόβος των «Σλάβων κομμουνιστών» σ' αυτή την ψυχοπολεμική περίοδο, ωθούν στην εκτέλεση έργων υποδομής στο βόρειο τμήμα της χώρας και πέραν του 1952-53: Αυτή άλλωστε είναι και η κύρια αιτία της υπέρμετρης αύξησης του αριθμού των εργαζομένων στις κατασκευές και τα δημόσια έργα που παρατηρείται με την απογραφή του 1961, αφού οι τομείς αυτοί απορροφούν προοδευτικά σημαντικό τμήμα των πρότερα απασχολουμένων στα προαναφερθέντα προγράμματα.

Ας επανέλθουμε όμως στα προγράμματα αυτά — και σ' όλα εκείνα που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα, όπως τα «μικράς κλίμακας έργα» για την εξυγίανση των αγροτικών γαιών και την περιφερειακή ανάπτυξη, εξετάζοντας τις επιπτώσεις τους στους πληθυσμούς που άμεσα αφορούν. Αν και οι εμπνευστές τους διατείνονται ότι στοχεύουν στη βελτίωση του επιπέδου ζωής και την παράλληλη ανακοπή της τάσης για έξοδο-φυγή των αγροτικών πληθυσμών,²² δεν θα πρέπει να λησμονήσουμε ότι τα προγράμματα αυτά αφορούν συνήθως πληθυσμούς εγκατεστημένους στη μεγάλη τους πλειονότητα σε ορεινές και ημιορεινές περιοχές, που έχουν μερικούς μόνο αναπτύξει σχέσεις με την οικονομία της αγοράς, καθώς και με τον αστικό τρόπο διαβίωσης. Αυτή η νέα εμπειρία συμβαδίζει απόλυτα με μια πρώτη γνωριμία με την «αληθινή εργασία» που όσο «ανάπηρη» κι αν είναι, σε σύγκριση με τις αγροτικές καλλιέργειες που ελάχιστα απέδιδαν σε χρήμα, υποβιβάζει την εργασία στις τελευταίες σε απλή ενασχόληση. Αυτές οι νέες συνθήκες επηρεάζουν βαθύτατα τον αγροτικό πληθυσμό, κυρίως αυτόν της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της ορεινής Θεσσαλίας. Η πρώτη υπέστη και τις μεγαλύτερες απώλειες: ο Κ. Κορόζος, υπουργός Βορείου Ελλάδος, αναφέρει το 1949 ότι «η εκ του πολέμου μείωση του εθνικού πλούτου υπολογίζεται εις 2 δισ. δολάρια, εκ δε της ανταρσίας εις 370 εκ. δολάρια. Εκ του συνόλου των ζημιών αυτών υπολογίζεται ότι το 25% υπέστη η Μακεδονία. Ενδεικτικό του γεγονότος ότι η Μακεδονία υπέστη δυσαναλόγως μέγα μέρος των ζημιών αυτών είναι και το γεγονός ότι εκ των μη εισέτι αποκατασταθέντων 400.000 συμμοριοπλήκτων, το 35,4%, ήτοι περίπου 140.000 συμμοριοπλήκτων ευρίσκονται εις

21. Στην περίοδο 1946-1960, 400 εκατομ. δολάρια, ήτοι 50 δολάρια κατά κεφαλήν, δόθηκαν ως «βοήθεια» ή «δάνειο» (αμερικάνικη βοήθεια 72,2%, αμερικάνικο δάνειο 14,2%, διεθνής βοήθεια 8,3%, γερμανικό δάνειο 5,3%): 57% της αμερικάνικης βοήθειας και 48% της ξένης απορροφήθηκαν από τις στρατιωτικές δαπάνες.

22. S. Agapitides, ό.π., σ. 87. «Τέλος, το πρόγραμμα αυτό αποσκοπούσε στην εξίσωση επιπέδου διαβίωσης και εισοδήματος μεταξύ διαφόρων περιοχών της χώρας, ώστε να εξαλειφθεί και το κύριο αίτιο μαζικής εξόδου των αγροτών προς τις πόλεις...».

την Μακεδονίαν. Κατά τον μήνα Ιούλιον, επί του συνόλου 561.000 συμμοριοπλήκτων, οι συμμοριοπλήκτοι της Μακεδονίας ανήλθαν εις πλέον των 258.000, ήτοι το 42% του συνόλου. Ήδη, ότε η επιτυχής εξέλιξις των στρατιωτικών επιχειρήσεων (...) εδημιούργησαν τας απαραίτητους προϋποθέσεις διά την επιστροφήν των αναγκαστικώς απομακρυνθέντων εκ των εστιών των πληθυσμών και επέρχεται η φυσιολογική λύσις του δράματος τούτου διά του επαναπατρισμού των συμμοριοπλήκτων, ο αριθμός αυτός βεβαίως μειούται ημέρα τη ημέρα σημαντικώς... Σημειωτέον ενταύθα ότι αι μη κατοικήσιμοι οικίαι των επαναπατριζομένων συμμοριοπλήκτων εν Μακεδονία ανέρχονται εις το 51% του συνόλου των οικημάτων...»²³ Ταυτόχρονα δημιουργείται και ένα πρώτο ρήγμα που διευρύνεται ακόμα περισσότερο με την εκτέλεση των έργων υποδομής, τα οποία διευκολύνουν παράλληλα τη σύνδεση των περιοχών τους με τα κοντινά αστικά κέντρα, και κατ' επέκταση επιτρέπουν την ευκολότερη εμπορευματοποίηση της παραγωγής, και την παράλληλη διείσδυση βιομηχανικών προϊόντων και καταναλωτικών αγαθών, από τα πλησιέστερα αστικά κέντρα.

Οι προαναφερθείσες ανακατατάξεις επιταχύνουν έτσι τους ρυθμούς μετασηματισμού της αγροτικής κοινωνίας που διαφαινόταν ήδη από την προπολεμική περίοδο με την πλήρη ενσωμάτωση των αγροτικών περιοχών της χώρας στην οικονομία της αγοράς καταρχάς και κατ' επέκταση την υποταγή τους στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Οι συνθήκες ζωής και εργασίας των πληθυσμών αυτών βρίσκονται όλο και περισσότερο σε αναντιστοιχία με τις νέες δημιουργούμενες ανάγκες. Η καταστροφή της αγροτοκτηνοτροφικής οικονομίας, η πλήρης ασυνέπεια των μέτρων ανόρθωσής της, οι ελάχιστοι πόροι που διατέθηκαν για την επιστροφή και επανεγκατάστασή τους, συνιστούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο προδιαγράφονται τα αποτελέσματα της προσπάθειας για την «ανάπτυξη» των περιοχών αυτών. Άλλωστε είναι ενδεικτικό ότι η επιχειρήσιμη επανεγκατάσταση, παρά την «αμέριστη» συμπαράσταση των εκάστοτε κυβερνήσεων, συναντά ανυπέβλητα εμπόδια: πολλοί υπήρξαν —και φυσικά όχι τυχαία— αυτοί που επέδειξαν «κακή πίστη», αρνούμενοι απλώς να επιστρέψουν, και οι διαφωνίες επί του θέματος στα διεξαχθέντα Συνέδρια Ανόρθωσης, μεταξύ 1949-50, δίνουν την εικόνα του προβλήματος. Έτσι, ο Ε. Παπαδογιάννης, υπουργός Οικισμού και Ανοικοδομήσεως, παρεμβαίνοντας στα πρώτα από τα πέντε Περιφερειακά Συνέδρια Ανόρθώσεως, χαρακτηρίζει την «παρεχομένην στεγαστικήν περιθαλψιν εις τους επαναπατριζομένους υπερεπαρκή. Εάν ληφθεί υπ' όψιν και η βοήθεια την οποίαν παρέχουν τα Υπ. Γεωργίας και Κοινωνικής Προνοίας εις τους επαναπατριζομέ-

23. Υπ. Συντονισμού, *Α' Περιφερειακόν Συνέδριον Ανόρθώσεως, Κεντρική Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 12-15 Νοεμβρίου 1949*, σ. 6-7.

νους, δεν υφίσταται κανείς λόγος που να δικαιολογή την μη επάνοδον εις τας εστίας των εις τας πόλεις συγκεντρωμένων συμμοριοπλήκτων, *οφείλει δε ολόκληρος η Κοινωνία και το Κράτος να πειθαναγκάσουν αυτούς και επιστρέψουν εις τας εστίας των* διά να καταστούν παραγωγικοί επ' ωφελεία της ιδιωτικής των και της Εθνικής Οικονομίας...»²⁴ Η άσκηση πίεσης προς επαναπατρισμό έφτασε στο σημείο της απαγόρευσης εκμετάλλευσης εγκαταλελειμμένων γαιών στις παρυφές αστικών-ημιαστικών κέντρων, στα οποία οι πληθυσμοί αυτοί είχαν καταφύγει τα προηγούμενα χρόνια:²⁵ Ο προαναφερθείς υπουργός, στο Συνέδριο Ανόρθωσης Μακεδονίας-Θράκης διακηρύσσει ότι «εν πάση περιπτώσει ο σκοπός της Κυβερνήσεως ήτο να τους επαναφέρει πλησίον των αγρών των διά να τους καλλιεργήσουν και καταστούν παραγωγικοί... Όσον αφορά το ανακύψαν ζήτημα, δηλαδή ότι μας κατηγορήσαν ότι δεν τους επιτρέπομεν να καλλιεργήσουν τα χωράφια, πράγματι υπάρχουν αυστηραί διαταγαί, ότι όλοι οι επαναπατριζόμενοι πρέπει να πάνε στα σπίτια των... *Αι διαταγαί αυταί εξεδόθησαν διότι είχομεν αντιληφθή ότι πολλοί δεν ήθελαν να επανέλθουν εις τα χωρία των διότι τους ήρесе η ζωή των πόλεων...*»²⁶

Αναμφισβήτητα, η περίοδος 1940-41/1949-50 (πόλεμος, κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος) σημάδεψε τη μεταπολεμική Ελλάδα: η έντονη γεωγραφική κινητικότητα —αναγκαστική ή μη— μεταμόρφωσε ριζικά τις στάσεις της

24. Το ίδιο, σ. 29.

25. Ποικίλα μέτρα ελήφθησαν μεταγενέστερα, που αφορούσαν έμμεσα τους πληθυσμούς αυτούς. Έτσι, με το Διάταγμα 2536 της 27ης Απριλίου 1953 επιτρέπεται η κατάσχεση γαιών των ατόμων που κατέφυγαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ευρώπης μετά την ήττα του Δημοκρατικού Στρατού το 1949. Το μέτρο αυτό μπορούσε κατ' επέκταση να εφαρμοστεί και γι' αυτούς που εγκατέλειψαν τις εστίες τους, αφήνοντας τη γη τους χέρσα ή υπενοικιάζοντάς την (άρθρο 8 του ως άνω διατάγματος περί «εγκατάλειψης καλλιεργειών»). Πράγματι, εδικαιολογείτο η απόλεια κυριότητας γαιών στις ακόλουθες περιπτώσεις (μεμονωμένα ή κατά συρροήν):

- α) Απουσία άνω των δύο ετών του ιδιοκτήτη και της οικογενείας του από την κοινότητα.
- β) Παραχώρηση έναντι ανταμοιβής τιμήματος αυτών των γαιών (όχι κατά συρροήν).
- γ) Πώληση γαιών παρά την απαγόρευση διενέργειας αγοραπωλησιών (για τις γαίες που παραχωρήθηκαν στους πρόσφυγες της Μ. Ασίας και σε αυτόχθονες, τη δεκαετία του 1920).
- δ) Άσκηση μονίμου επαγγέλματος στο νέο τόπο εγκατάστασης.
- ε) Κτήση κυριότητας ή εκμίσθωση αγροτικών γαιών προς εκμετάλλευση στο νέο τόπο εγκατάστασης.

Το ως άνω διάταγμα αφορούσε μόνο τις συνοριακές περιοχές (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρο), αλλά μια προσθήκη στο τέλος του επέτρεπε την επέκτασή της εφαρμογής του και σε άλλες περιοχές της χώρας με απλή συγκατάθεση του Υπουργικού Συμβουλίου.

Το διάταγμα αυτό χωρίς αμφιβολία χρησιμοποιήθηκε ως μέσο πίεσης των αγροτικών πληθυσμών που είχαν εισρεύσει στα αστικά-ημιαστικά κέντρα κατά τα παρελθόντα έτη, ωθώντας τους να επιστρέψουν στις εστίες τους, ώστε ν' αποσυμφορηθεί αφενός η προσφορά εργασίας και να διευκολυνθεί αφετέρου η διοίκηση-αστυνόμευση των προαναφερθέντων πληθυσμών.

26. Υπ. Συντονισμού, Β' Περιφερειακό Συνέδριο Ανορθώσεως, Αν. Μακεδονία και Θράκη, 10-13 Δεκεμβρίου 1949, σ. 34.

αγροτικής κοινωνίας και οι πρώτες εμπειρίες της μισθωτής εργασίας —άμεσες ή έμμεσες—, καθώς και αυτές των πληθυσμών στις απελευθερωμένες από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ περιοχές άλλαξαν ριζικά τη φυσιογνωμία της ελληνικής υπαίθρου. Όσον αφορά τις επιδράσεις που ασκούσαν οι εθνοκοινοαπελευθερωτικές οργανώσεις στον αγροτικό κόσμο στη διάρκεια της περιόδου αυτής, βέβαια μπορεί να τεθεί το ερώτημα εάν —και κατά πόσον— η επιστροφή στην πρότερη κατάσταση (προ του 1940), ελεύθερων αυτοδιαχειριζόμενων περιοχών στην εποχή της κατοχής και της αντίστασης, με την «επανάταξή τους στην Εθνική Κοινότητα» μετά το 1949 δεν επηρέασε καθοριστικά τη διάθεση φυγής των κατοίκων τους. Πράγματι, τα πάσης φύσεως διοικητικά, κοινωνικά και οικονομικά μέτρα της λαϊκής εξουσίας στη διάρκεια του αγώνα, άλλαξαν το κλίμα σ' αυτές τις περιοχές και έγιναν αποδεκτά με ανακούφιση απ' τους κατοίκους τους,²⁷ αναγκάζοντας ακόμα και αντιπάλους του ΕΑΜ ν' αναγνωρίσουν την τεράστια πρόοδο που είχε συντελεστεί στην ελληνική ύπαιθρο, τη σύντομη αυτή περίοδο. Ο Chris M. Woodhouse π.χ., μέλος της αγγλικής αποστολής στην Ελλάδα, που δεν είναι δυνατόν να χαρακτηριστεί ως ευνοϊκά διακείμενος προς το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, περιγράφει ως εξής την κατάσταση που επικρατεί στα ελληνικά βουνά λίγο πριν από την απελευθέρωση: «Έχοντας αποκτήσει τον έλεγχο όλης σχεδόν της χώρας, αν εξαρέσουμε τους κυριότερους συγκοινωνιακούς κόμβους που χρησιμοποιούσαν οι Γερμανοί (το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ) είχε δημιουργήσει πράγματα που ποτέ άλλοτε δεν είχε γνωρίσει η Ελλάδα. Οι επικοινωνίες στις ορεινές περιοχές με τον ασύρματο, με αγγελιοφόρους, με τηλέφωνα, ποτέ δεν ήταν τόσο άρτιες... ακόμη και οι αυτοκινητόδρομοι είχαν βελτιωθεί... οι τηλεπικοινωνίες τους, που περιελάμβαναν και ασυρμάτους, εκτείνονταν ως την Κρήτη και τη Σάμο... Τα δώρα του τεχνικού και πνευματικού πολιτισμού είχαν βρει το δρόμο τους προς τα βουνά για πρώτη φορά. Σχολεία, αυτοδιοίκηση, δικαστήρια, δημόσιες υπηρεσίες που είχαν κλείσει με τον πόλεμο, λειτουργούσαν και πάλι. Θέατρα, εργοστάσια, τοπικά κοινοβούλια, λειτουργούσαν για πρώτη φορά. Οργανώθηκε κοινοτική ζωή στη θέση της πατροπαράδοτης ατομιστικής ζωής του έλληνα αγρότη... Ακολουθούμενο από απόσταση από τις μικρότερες οργανώσεις, το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ κρατούσε το προβάδισμα σε κάτι που οι κυβερνήσεις της Ελλάδας είχαν παραμελήσει: στη δημιουργία οργανωμένου κράτους στις ορεινές περιοχές...».²⁸

27. Βλ. για παράδειγμα, τις ανακατατάξεις που προκάλεσε σε σχέση με το παρελθόν στις ελεύθερες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας η εφαρμογή του νέου Κώδικα Αυτοδιάθεσης και Λαϊκής Δικαιοσύνης, καθώς και η δράση των Επιτροπών Ανεφοδιασμού και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, όπως περιγράφονται από τους Β. Ζέπο (1945), Γ. Μπέικο (1979), Θ. Τσουπαρόπουλο (1989).

28. C.M. Woodhouse, 1978, σ. 224. Οι στρατιωτικοί υπεύθυνοι άλλωστε ήταν οι πρώτοι

Τα γεγονότα της παραγμένης αυτής περιόδου —και οι πρώτες επιπτώσεις τους— θα πρέπει άλλωστε να συνδεθούν άμεσα με την εμφάνιση των πρώτων μεταναστευτικών ρευμάτων που εκδηλώνονται και αναπτύσσονται ταχύτατα στη διάρκεια της επόμενης δεκαπενταετίας, επιταχύνοντας τις αλλαγές στην αγροτική οικονομία και κοινωνία, και ιδιαίτερα στις περιοχές που έχουν «θιγεί» περισσότερο από την εμφύλια διαμάχη. Δυστυχώς τα συμβάντα στη διάρκεια της δεκαετίας 1940-50, όσο και οι επιπτώσεις τους στον αγροτικό κόσμο, έχουν παραμείνει βασικά αδιερεύνητα: ελάχιστοι μεταπολεμικά έλληνες ερευνητές ενασχολήθηκαν με τις ανακατατάξεις (κοινωνικές, οικονομικές, ιδεολογικές), που συντελέστηκαν στην περίοδο αυτή, ενώ από το πλήθος των αγγλοσαξόνων και γάλλων ερευνητών (γεωγράφων, κοινωνιολόγων, ανθρωπολόγων) που ενδιαφέρθηκαν για το μετασχηματισμό της ελληνικής υπαίθρου, παρουσιάζοντας συχνά ενδιαφέρουσες μονογραφίες, λίγοι προβληματίστηκαν και ακόμη λιγότεροι έθιξαν τα προαναφερθέντα θέματα, παρ' όλο το αυξημένο ενδιαφέρον τους για την αστικοποίηση και την εσωτερική μετανάστευση, καθώς και για τις επιπτώσεις τους στη νεοελληνική κοινωνία. Δεν είναι έτσι τυχαίο ότι οι αγγλοσάξονες ερευνητές-μελετητές της περιόδου αυτής κάνουν απλώς νύξη για την πιθανή σχέση ανάμεσα στην έξοδο-φυγή από την υπαίθρο τόσο προς τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής (Αθήνα/Θεσσαλονίκη) όσο και προς το εξωτερικό αφενός και τα γεγονότα της προηγούμενης παραγμένης δεκαετίας αφετέρου: οι περισσότεροι από αυτούς απλώς καταγράφουν τις «εμπειρίες του αστικού τρόπου ζωής»

που αντιλήφθηκαν τις αλλαγές που είχαν συντελεστεί στα χρόνια αυτά, αφού η «υποδοχή» που τους επιφυλάσσεται στις «απελευθερωμένες» περιοχές δεν είναι καθόλου θερμή. Μεταξύ αυτών ο στρατηγός Ε. Ζαφειρόπουλος, γράφει στα απομνημονεύματά του: «Ο πληθυσμός είχε υποστεί μια προηγούμενη διαφοροποίηση εκ του αγροτικού κινήματος και της οργανώσεως ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και κατά μέγα ποσοστόν δέχεται ευμένως προς τον συμμορισμόν είτε εξ οικονομικού συμφέροντος, είτε εκ φόβου, είτε τέλος εκ συμπαθείας...», αναφ. Τ. Βουρνάς, ό.π., σ. 864. Χωρίς αμφιβολία λοιπόν, στις παραμονές του εμφύλιου πολέμου, μια νέα κατάσταση επικρατούσε στις περιοχές που είχε ελευθερώσει το ΕΑΜ: ένα καλύτερο μέλλον άρχισε να διαγράφεται στον ορίζοντα για τους πληθυσμούς αυτούς χάρη στην επέκταση και το σεβασμό των δικαιωμάτων τους και την εγκαθίδρυση της λαϊκής κυριαρχίας και μια νέα ζωή φαίνεται να ανοίγεται μπροστά τους. Η ανακατάληψη της εξουσίας απ' τις πολιτικές και κοινωνικές εκείνες δυνάμεις που μάχονται για τον «ελεύθερο κόσμο», μπορούσε άραγε να εξαλείψει αυτήν τη νέα εμπειρία ζωής; Το μαζικό ρεύμα μετανάστευσης που επακολούθησε —τροφοδοτούμενο κυρίως από εκείνες τις περιοχές που επλήγησαν περισσότερο απ' τον εμφύλιο καθώς και από αυτές που ήταν οι πιο «προωθημένες» πολιτικά— είναι δυνατόν να μη συσχετιστεί με την ήττα των δυνάμεων της Αριστεράς και την απόλεια κάθε προοπτικής άμεσης βελτίωσης του επιπέδου διαβίωσης και εργασίας που προϋπήχαν; Η έλλειψη σε βάθος ερευνών και μελετών που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή, επιτρέπει μόνο τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων: σκέψεις π.χ. για την κατάσταση που επικρατεί σ' ένα χωριό των Σερρών και την προδιάθεση των κατοίκων του για μετανάστευση εκφράζει ο V. Vermeulen (1976), υπενθυμίζοντας ότι αρκετοί ισπανοί μελετητές δεν δίστασαν να συσχετίσουν τη μαζική μετανάστευση που εκδηλώθηκε σε ορισμένες περιοχές της χώρας τους μετά το 1940 με την ήττα των δημοκρατικών δυνάμεων.

των μετακινήθτων αγροτών στην προσπάθεια καταστολής της «κομμουνιστικής αναταρασίας», δίνοντας ιδιαίτερο βάρος στην άμεση/έμμεση επαφή τους με τις «ανέσεις, τα φώτα της πόλης» (βλ. π.χ. καθημερινή χρήση υποδημάτων, χρήση διαφορετικών δωμάτων και κρεβατιών για ύπνο, «ανακάλυψη» του τρεχούμενου νερού εντός της κατοικίας, επίσκεψη κομμωτηρίων και ιδιαίτερη προσοχή στην εμφάνιση), τονίζοντας ακόμη το «ψυχολογικό σοκ» της εμπειρίας αυτής ή και τις «θετικές» πλευρές των μετακινήσεων/μετεγκαταστάσεων.

Ο J.D. Boulay π.χ. στο «Πορτρέτο» ενός ελληνικού ορεινού χωριού (το Αμπέλι της Εύβοιας) που οι κάτοικοί του το έχουν εγκαταλείψει το 1949 να καταφύγουν στην πλησιέστερη κωμόπολη, που είναι και το σημαντικότερο διοικητικό και εμπορικό κέντρο της περιοχής, σημειώνει ότι το 1950 «υπήρξε σημαδιακή χρονιά: οι χωρικοί “αφυπνίζονται”, ερχόμενοι σε επαφή και αξιολογώντας θετικά έναν τρόπο ζωής και μια κλίμακα αξιών που μέχρι τότε αγνοούσαν. Η νέα αυτή αντίληψη συμπίπτει με την επιστροφή τους στο χωριό και τη μετέπειτα περίοδο οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, όπου σημειώνονται σημαντικές κοινωνικές αλλαγές. Απαντώντας σε ερωτήσεις σχετικά με την εμφάνιση νέων τρόπων σκέψης και νέων εθίμων στο χωριό, η απάντηση είναι στερεότυπη: “αφ’ ότου γυρίσαμε από το Κ...”»²⁹

Ο συγγραφέας εμμένει στη σημασία της περιόδου αυτής (1945/1954) σημειώνοντας ότι με την έλευση της επόμενης δεκαετίας όλα αλλάζουν: «Ο προηγούμενος τρόπος ζωής δεν ωφείλετο μόνο στην έλλειψη χρημάτων αλλά και γνώσεων και εμπειριών, όπως π.χ. τι σημαίνει να κοιμάται κανείς σε χωριστά δωμάτια και σε κρεβάτια ή να φορά παπούτσια και κάλτσες στη δουλειά. Επιστρέφοντας οι κάτοικοι του χωριού, αποφασίζουν να ζήσουν διαφορετικά: αρχίζουν να χωρίζουν τα σπίτια τους σε δύο χώρους, τον έναν για τα ζώα, τον άλλον γι’ αυτούς, να αγοράζουν ρούχα και οικιακό εξοπλισμό —τα οποία προηγουμένως δεν εθεωρούντο απαραίτητα αγαθά—, να χρησιμοποιούν λάμπες παραφίνης αντί για λυχνάρια λαδιού, να αγοράζουν καφέ, ζάχαρη και κουτιά γάλακτος για καθημερινή χρήση — αντί για σπάνιες περιστάσεις, όπως πριν. Παράλληλα με τις βελτιώσεις αυτές, αλλάζουν και οι τρόποι καλλιέργειας της γης: Εμφανίζονται οι πρώτοι μεταλλικοί συλλέκτες συλλογής ρητίνης, ενώ προηγουμένως άφηναν τη ρητίνη να κυλάει στο χώμα, στις ρίζες του δέντρου πριν τη συλλέξουν. Αντί για ξύλινα άροτρα με μεταλλικό υνί που συχνά σπάζουν, αρχίζουν να χρησιμοποιούν μεταλλικά αλέτρια και αντί για τα βόδια αρχίζουν να αγοράζουν άλογα και μουλάρια... Προοδευτικά διαδίδεται η χρήση λιπασμάτων επιφέροντας σημαντικές βελτιώσεις στην παραγωγή (σιτοκαλλιέργεια) και από το 1956 ήδη όλοι οι χωρι-

29. J.D. Boulay (1974), σ. 241-242.

κοί χρησιμοποιούν λιπάσματα, άνοιξη και φθινόπωρο, τετραπλασιάζοντας τη σοδειά τους»³⁰. Τέλος ο J.D. Boulay κλείνοντας τη μελέτη της περιόδου αυτής, επισημαίνει ότι «το βιοτικό επίπεδο του χωριού και οι προσδοκίες από τον έξω κόσμο αρχίζουν να μεταβάλλονται, με αποτέλεσμα οι αγρότες αντί για τον επίπονο σωματικό μόχθο που τους εξασφάλιζε μια στοιχειώδη επιβίωση, να επιδιώκουν μείωση του χρόνου εργασίας στα χωράφια και ανετότερη διαβίωση στα σπίτια τους, ενώ παράλληλα εμφανίζονται συνήθειες και νέοι τρόποι ζωής, αναπτύσσεται μια μεγαλύτερη εξάρτηση από τις περισσότερες εκσυγχρονισμένες κοινότητες και φυσικά μια σταδιακή γνώριμια με τον αστικό τρόπο διαβίωσης...».³¹ Αντίστοιχα, ο T. Sanders, αμερικανός κοινωνιολόγος με πολλές μελέτες για τον αγροτικό χώρο και τον «κοινωνικό μετασχηματισμό» της ελληνικής υπαίθρου στη δεκαετία του '50, αφού υπενθυμίσει ότι 700.000-750.000 άτομα μετακινήθηκαν και συγκεντρώθηκαν σε μικρότερα ή μεγαλύτερα αστικά κέντρα την προηγούμενη περίοδο, σημειώνει (1962): «Επειδή αυτή η μετακίνηση ήταν μάλλον προσωρινή, οι περισσότεροι αγρότες δεν ενσωματώθηκαν στην τοπική οικονομική ζωή, που δεν ήταν προετοιμασμένη να απορροφήσει ένα τέτοιο όγκο εργατικού δυναμικού. Άλλωστε, οι «μετανάστες» αυτοί ενισχύονταν από το κράτος που τους παρείχε ένα ελάχιστο επίδομα επιβίωσης. Όπως όμως διαφαίνεται και από τα προηγούμενα κεφάλαια, η παραμονή ενός ή δύο ετών στην πόλη είχε βαθύτατες ψυχολογικές επιδράσεις, κυρίως στις γυναίκες και στα νέα άτομα. Οι γυναίκες π.χ. ανακαλύπτουν την «εύκολη ζωή» και οι νέοι αποκτούν πλέον καινούργιες ιδέες για την ένδυση, τον καλλωπισμό, την ψυχαγωγία, για την απασχόληση μέσα στο σπίτι, τις σχέσεις με τους γονείς. Επιφανής έλληνας κοινωνικός λειτουργός υποστηρίζει ότι αυτές οι αλλαγές που συντελούνται με το τέλος του «αντάρτικου» αφορούν θέματα από την παρθενιά της γυναίκας —που δεν εκτιμάται πλέον με τον ίδιο τρόπο όπως πριν— ως την εμφάνιση νέων χτενισμάτων σε χωρικούς που δεν τα είχαν δει ποτέ έως τότε. Πριν τον πόλεμο τέτοιες αλλαγές εμφανίζονταν προοδευτικά, τώρα εισβάλλουν αιφνιδιαστικά...» Ο ίδιος συγγραφέας παραθέτει τις σκέψεις του Γ. Σακελλαρόπουλου, διευθυντού του Υπουργείου Γεωργίας στο νομό Ιωαννίνων: «Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου οι άνθρωποι αναγκάζονται να καταφύγουν στις πόλεις. Κατοικούν σε σπίτια πολύ καλύτερα από αυτά που έμεναν πριν, μαθαίνουν να πλένονται —συνήθεια άγνωστη ως τότε— κλπ. και έτσι, όταν επιστρέφουν στα χωριά τους φέρνουν μαζί τους τις νεοαποκτηθείσες συνήθειες. Πολλοί όμως δεν έδειξαν ιδιαίτερη προθυμία επιστροφής: αρχικά, όσο καιρό παρέμειναν στην πόλη, έπαιρναν κάποιο επίδομα· με την περικοπή του

30. Το ίδιο, σ. 246.

31. Το ίδιο, σ. 247.

δεν ήταν πλέον σε θέση να ενοικιάσουν γιατί βρίσκονται σε αδυναμία να πληρώσουν τον ιδιοκτήτη τους, που σύντομα θα τους κάνει έξωση. Ταυτόχρονα, η ελεύθερη δωρεάν διανομή αλευριού γίνεται στα χωριά και όχι στην πόλη. Έτσι εξαναγκάζονται να εγκατασταθούν στο χωριό για να το παραλάβουν. Παράλληλα, οι ιδιοκτήτες τρακτέρ και ο στρατός —που και αυτός βοηθούσε στο όργωμα— όργωναν μόνον τα χωράφια εκείνων που είχαν επιστρέψει. Έτσι, προοδευτικά, ενώ αρκετοί συνέχιζαν να μένουν στην πόλη γιατί τα παιδιά τους παρακολουθούσαν εκεί το σχολείο, σταδιακά οι οικογένειες επιστρέφουν στα χωριά τους...»³²

Αντίθετα, οι γάλλοι ερευνητές της μετέπειτα περιόδου (1960-1980) περιορίζονται συνήθως —στην καλύτερη περίπτωση— στην απλή περιγραφή των γεγονότων,³³ με μόνη (:) πιθανή εξαίρεση την Α. Gollard που, μελετώντας κάποιο χωριό της ορεινής Ευρυτανίας, τονίζει την άμεση σχέση ανάμεσα στο μεταναστευτικό ρεύμα της περιοχής και τις ανακατατάξεις που επιτέλεστηκαν στη δεκαετία του '40: Αναφερόμενη έτσι στις μέχρι τότε δημοσιευμένες μελέτες και στα άρθρα που αφορούν την Ευρυτανία, περιοχή που επλήγη άμεσα στη διάρκεια του εμφυλίου, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι οικισμοί της να εκκενωθούν από τις φιλοκυβερνητικές στρατιωτικές δυνάμεις στην περίοδο 1947-49, σημειώνει: «Αν εξετάσουμε τις μεταγενέστερες μεταναστευτικές κινήσεις του πληθυσμού, θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι συνέπειες του εμφυλίου επέδρασαν διπλά: για πολλούς, και ιδιαίτερα για τις γυναίκες, δόθηκε για πρώτη φορά η ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με τον αστικό τρόπο ζωής και μ' έναν κόσμο που άφηνε να διαφανούν σημαντικές ευκαιρίες και δυνατότητες εξέλιξης. Όταν η κυβέρνηση αποφάσισε ότι το χωριό πρέπει να επαναποικισθεί το 1950, οι κάτοικοι του δεν δείχνουν όλοι την ίδια προθυμία να επιστρέψουν. Μερικοί έχουν ήδη καταφέρει να ενταχθούν στο νέο αστικό περιβάλλον, ενώ αρκετοί απ' αυτούς που επανεγκαθίστανται, είναι πολύ πιθανό να είναι ιδιαίτερα δυσαρεστημένοι από την εγκατάλειψη των νέων τρόπων ζωής. Πολλοί απ' αυτούς θα επιστρέψουν στα αστικά κέντρα με την πρώτη ευκαιρία, ενώ άλλοι ενθαρρύνουν τα παιδιά τους να μεταναστεύσουν, αναζητώντας π.χ. συχνά νέους εγκατεστημένους στην πόλη ως γαμπρούς για τις κόρες τους...» Η ίδια ερευνήτρια, γενικεύοντας, σημειώνει: «Οι απώλειες σε ζωές και οι καταστροφές που σημειώθηκαν στη διάρκεια του εμφυλίου,

32. T. Sanders (1962, σ. 294).

33. H C. Piauxt (1981) π.χ. στη μονογραφική παρουσίαση ενός ορεινού ηπειρωτικού χωριού (Άνω Ρεβένια) θίγει απλώς τα θέματα αυτά, παρατηρώντας ότι θα πρέπει μάλλον να υπάρχει σχέση αιτίου-αιτιατού ανάμεσα στην έντονη κινητικότητα των κατοίκων του χωριού στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο και τις διαδοχικές μεταγκαταστάσεις που προκλήθηκαν από τα πολεμικά γεγονότα (ιταλική εισβολή) και τις μετέπειτα συγκρούσεις, χωρίς όμως να προχωρήσει περισσότερο.

δεν επιτρέπουν τη σημαντική αύξηση της παραγωγής στη διάρκεια της περιόδου που ακολουθεί την επιστροφή των αγροτών στη γη τους, και έκτοτε σημειώνεται κάθετη πτώση των καλλιεργούμενων εκτάσεων και των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων, που με τη σειρά τους ενισχύουν το ρεύμα εξόδου και εγκατάλειψης της χώρας, ιδιαίτερα στη δεκαετία του '60, με τις δυνατότητες που προσφέρονται χάρη στο οικονομικό boom της Δ. Ευρώπης...»³⁴

Η σύντομη αυτή παράθεση και αξιολόγηση των γεγονότων της δεκαετίας του '40 μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι οι ανακατατάξεις που προκάλεσαν επιταχύνουν σημαντικά τους μηχανισμούς απελευθέρωσης της εργατικής δύναμης των αγροτικών περιοχών της χώρας, παίζοντας καθοριστικό ρόλο στην έξοδο-φυγή από την ελληνική υπαίθρο την επόμενη δεκαετία (1950-65). Ταυτόχρονα θα πρέπει να επισημαστούμε ότι τα γεγονότα αυτά δεν είναι δυνατόν να εξεταστούν πλέον αποσπασματικά, και ακόμη περισσότερο —όπως συχνά αναφέρονται— να χαρακτηριστούν ως «συγκυριακά»: ο εμφύλιος και οι επακόλουθες «αναταραχές», οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις και οι ανεπιτυχείς προσπάθειες ανασυγκρότησης του κοινωνικοδημογραφικού χάρτη στη διάρκεια της πρώτης πενταετίας που ακολουθεί τη λήξη της εμφύλιας διαμάχης (1949-1954) δεν είναι δυνατόν να απομονωθούν και να εξεταστούν χωρίς να αναφερθούμε στην τακτική, τις θέσεις και τους στόχους των πολιτικών εκείνων δυνάμεων (και των άμεσων-έμμεσων συμμάχων τους και οικονομικών τους στηριγμάτων), που απούσες από τους αγώνες της κατοχής σπεύδουν να κατοχυρώσουν τα επαπειλούμενα συμφέροντά τους και την ηγεμονία τους.³⁵ Ωστόσο, αποδεχόμενοι τη θέση αυτή, θα πρέπει παράλληλα να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί σε επιχειρήματα που αφήνουν να διαφανεί ο «μελετημένος/προδιαγραμμαμένος» χαρακτήρας των προα-

34. A. Collard (1981).

35. Πράγματι, αν και πολλοί έλληνες μελετητές αναφέρονται συχνά στα γεγονότα της δεκαετίας του '40, για να αιτιολογήσουν μερικώς την έντονη γεωγραφική κινητικότητα (εσωτερική και εξωτερική) που εκδηλώνεται μετέπειτα, δεν παύουν να αναφέρονται σ' αυτά, χαρακτηρίζοντάς τα «τυχαία περιστατικά», χωρίς καμία αναφορά στο πολιτικοοικονομικό περιβάλλον. Η Δ. Μυλωνάκη π.χ., στη μελέτη της για το *Αγροτικό μας πρόβλημα σε σχέση με την ένταξη* (σ. 14) αναφερόμενη στην αγροτική έξοδο, γράφει ότι «...δεν φαίνεται να υπάρχει πάντοτε οργανική σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και την αγροτική έξοδο του είδους που θα εξηγούσε τα φαινόμενα της μετακίνησης του πληθυσμού μόνο με οικονομικά κριτήρια. Αντίθετα, και εξωοικονομικοί παράγοντες προσδιόρισαν σημαντικά την εγκατάλειψη της υπαίθρου, τη συγκέντρωση στα αστικά κέντρα και την εξωτερική μετανάστευση, ιδίως σε συγκεκριμένες περιόδους όπως η πενταετία '45-'50 για την εσωτερική μετανάστευση και η δεκαετία '55-'70 για την εξωτερική». (Βλ. επίσης για το ίδιο θέμα ενδεικτικά Δ. Ρέππας, *Η μετανάστευση από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές της Ελλάδος*, σ. 59· Β. Φύλιας, «Αστικοποίηση και εκβιομηχάνιση: η ελληνική εμπειρία» στα *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, σ. 217-235, και ΚΕΠΕ (εκδ.), *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-1980*, Περιφερειακή Ανάπτυξις, Έκθεση Ομάδας Εργασίας, σ. 29).

ναφερθέντων γεγονότων και αυτών που έπονται (εξωτερική/εσωτερική μετανάστευση). Οι προαναφερθείσες πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις, στοχεύοντας κυρίως στη διατήρηση της εξουσίας που τους αμφισβητείται, δεν είναι δυνατόν να προβλέψουν στην περίοδο αυτή τις άμεσες επιπτώσεις των κινήσεών τους, ώστε να εκτιμήσουν —και κατ' επέκταση να προγραμματίσουν— και να θέσουν υπό έλεγχο τους μηχανισμούς που πυροδοτούνται απ' αυτές. Οι ομάδες αυτές που επανέκτησαν την εξουσία χάρη στην εμφύλια σύρραξη που προκάλεσαν εκμεταλλεζόμενες τα λάθη του επαναστατικού κινήματος και στηριζόμενες στην επέμβαση των ξένων προστατών τους, δεν είναι πλέον δυνατόν να ελέγξουν τους μηχανισμούς που τέθηκαν σε κίνηση και να επιβραδύνουν την έξοδο των αγροτικών μαζών που «απόβλεπτα» σπεύδουν να κατακλύσουν τις αστικές αγορές εργασίας από τα τέλη της δεκαετίας του '40. Οι αγροτικοί πληθυσμοί της ορεινής-ημιορεινής βόρειας και κεντρικής Ελλάδας υπήρξαν οι πρώτοι «ενδιαφερόμενοι»: αποπροσανατολισμένοι και «ηττημένοι», χωρίς σημαντική έγγεια ιδιοκτησία —το πολύ κάποιο κομμάτι χέρσας γης—, είναι αντικειμενικά ώριμοι, έτοιμοι να κατακτήσουν την «ελευθερία» τους, σπάζοντας τα δεσμά τους με την αγροτική ζωή στο πρώτο κέλευσμα — συχνά και χωρίς αυτό. Οι «επιλογές» της άρχουσας τάξης για την «ανόρθωση/ανασυγκρότηση» και την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας στη διάρκεια της επόμενης εικοσαετίας δεν επιτρέπουν αφενός τη «σταθεροποίησή» τους στο χώρο (αναιρώντας τη «φυσική» τους προδιάθεση για έξοδο), αφετέρου τη μαζική ένταξή τους στο παραγωγικό δυναμικό των αστικών κέντρων: η εύθραυστη ισορροπία που διατηρείται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '30 διασπάται και οι τάσεις δεν είναι ανατρέψιμες, πόσο μάλλον που συμβαδίζουν με την προοδευτική κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς, την προσάρτηση-εξάρτηση των «προβληματικών» περιοχών από τα αστικά κέντρα και την παράλληλη συρρίκνωση της αυτότακτας-αυτοκατανάλωσης και των «κλειστών» αγροτικών καλλιέργειών. Οι παράγοντες αυτοί τείνουν να αμβλύνουν όποιες «αντιστάσεις» μπορεί ακόμη να προβάλλουν οι προαναφερθέντες πληθυσμοί, ενώ το κλίμα του «κοινωνικού αποκλεισμού», η απόλεια κάθε ελπίδας για ριζικές κοινωνικές αλλαγές και η ψυχολογία της ήττας και της παραίτησης που τους χαρακτηρίζει συντείνουν στην εκδήλωση της μαζικής εξόδου-φυγής. Το άνοιγμα των συνόρων των υπερατλαντικών μητροπόλεων αρχικά (ΗΠΑ, Καναδάς, Αυστραλία), των βιομηχανικών ευρωπαϊκών χωρών στη συνέχεια, με την υπογραφή των πρώτων διακρατικών συμβάσεων (Γαλλία, Βέλγιο, ΟΔΓ), θα προσφέρουν τη «λύση», αποτρέποντας ενδεχόμενες αμφισβητήσεις του μοντέλου της μεταπολεμικής στρεβλής ανάπτυξης: εκατοντάδες χιλιάδες αγρότες θα μεταναστεύσουν σε μια προσπάθεια «υπέρβασης» της πρότερης θέσης τους, ελπίζοντας στην κοινωνική ανέλιξη τους μέσω της «προσωρινής» προλεταριοποίησής

τους σε κάποια από τις χώρες «υποδοχής», όπου μαζικά προσφεύγουν.³⁶ Το μέλλον θα τους επιφυλάξει άπειρες εκπλήξεις: αν οι θυσίες και οι στερήσεις δεκαετιών σύντομα θα αποδειχτεί ότι συχνά δεν επαρκούν για την εκπλήρωση του πολυπόθητου στόχου —και ακόμη περισσότερο για την απόκτηση και κατοχύρωση των κοινωνικά επιθυμητών θέσεων από τους πρωτομετανάστες και τους γόνους τους—, οι ιδεολογικές προεκτάσεις και οι συνέπειές τους θα σημαδέψουν τη νεοελληνική κοινωνία στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα μας...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ελληνόγλωσση

- Βουρνάς Τ. (1981), *Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: Ο εμφύλιος*, Αθήνα.
 Δοξιάδης Κ. (1946), *Καταστροφές οικισμών*, Αθήνα.
 Κέδρος Α. (1981), *Η Ελληνική Αντίσταση (1940-1944)*, Αθήνα.
 ΚΕΠΕ (1976), *Πρόγραμμα Αναπτύξεως 1976-80*, Περιφερειακή Ανάπτυξης (Έκθεση Ομάδας Εργασίας), Αθήνα.
 Μαλιτζός Κ. (1984), *Ο Ελληνικός Δημοκρατικός Στρατός*, Αθήνα.
 Ρέππας Δ. (1977), *Η μετανάστευση από τις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές της Ελλάδος. (Οικονομική διερεύνηση των προσδιοριστικών παραγόντων, 1961-1971)*, Αθήνα.
 Μπέκος Γ. (1979), *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, Αθήνα.
 Μυλωνάκη Δ. (1978), *Το αγροτικό μας πρόβλημα σε σχέση με την ένταξη. Κείμενα για την ελληνική γεωργία, την ένταξη και την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος*, Αθήνα.
 Ρουσοπούλου Α. (1954), «Οι άποροι στην Ελλάδα», *Νέα Οικονομία*, 3.
 Υφυπουργείο Ανοικοδομήσεως (1947), *Οι θυσίες της Ελλάδος*, Αθήνα.
 Υπουργείο Συντονισμού (1949-1950), *Περιφερειακά Συνεδρία Αναρθώσεως* (Πρακτικά πέντε Συνεδρίων Αναρθώσεως: Ήπειρος, Δυτική Μακεδονία, Κεντρική Μακεδονία, Ανατολική Μακεδονία-Θράκη, Θεσσαλία), Αθήνα.
 Φίλιας Β. (1974), «Αστικοποίηση και εκβιομηχάνιση: η ελληνική εμπειρία», *Προβλήματα Κοινωνικού Μετασχηματισμού*, Αθήνα.
 Φλάισερ Χ. (1988), *Στέμμα και Σβάστικα: η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης (1941-1944)*, Αθήνα.
 Woodhouse C. (1976), *Το μίλο της Έριδος (η ελληνική αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων)*, Αθήνα.
 Ζέπος Δ. (1945), *Λαϊκή δικαιοσύνη εις τας ελευθέρως περιοχάς της υπό κατοχήν Ελλάδος*, Αθήνα.
 Τσουπαρόπουλος Θ. (1989), *Οι λαοκρατικοί θεσμοί της Εθνικής Αντίστασης (ιστορική και νομική προσέγγιση)*, Αθήνα.

β) Ξενόγλωσση

- Agapitides S. (1959), «Le développement de l'économie locale en Grèce», *Revue Internationale du Travail*, 1.

36. Βλ. αναλυτικά V. Kotzamanis (1989), σ. 590-650.

- Boulay J. (1974), *Portrait of a Greek Mountain Village (Ambeli in Eubee)*, Οξφόρδη.
- Bourdieu P., Sayad A. (1964), *Le déracinement*, Παρίσι.
- B.I.T. (1949), *Les problèmes du travail en Grèce*, Γενεύη.
- Collard A. (1981), «The inequalities of Change in a Greek mountain village Steres Hellas, Evritania». *The Greek Review of Social Research*, αφιέρωμα.
- Cornaton M. (1967), *Les regroupements de la décolonisation en Algérie*, Thèse, Παρίσι.
- INSEE (1952), *La Grèce: memento économique*, Παρίσι.
- Kotzamanis V. (1989), *Le mouvement migratoire dans la Grèce de l'après guerre*, Thèse, Παρίσι.
- Lesne M. (1962), «Une expérience des déplacements de population: les centres de regroupements en Algérie» στο *Les Annales de Géographie*, 336.
- Office of Information (1945), *Cities and villages of Greece destroyed by Germans, Italians and Bulgares, 1941-1944*, Αθήνα.
- Piault C. (1981), «L'absence vue au village: l'ici entre l'ailleurs et l'autrefois. Ano Revenia, Épire», *The Greek Review of Social Research*, αφιέρωμα.
- Polyzos N. (1949), *Essai sur l'émigration grecque: étude économique, démographique et sociale*, Thèse, Παρίσι.
- Sanders T. (1962), *Rainbow in the Rock. The people of Rural Greece*, Cambridge.
- Sutton K., Lawless R. (1978), *Population regrouping in Algeria: traumatic change and the rural settlement pattern*. *Transactions*, 3.
- Vakalopoulos A. (1975), *Histoire de la Grèce Moderne*, Παρίσι.
- Valaoras V. (1946), «Some Effects of famine on the Population of Greece», *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 3.
- Vermeulen S. (1976), «Development and Migration in the Serres Bassin» στο *Annals of the New York Academy of Sciences*, τ. 268.